

Tussen ontmoeting en botsing

Theorie en praktijk van gereformeerd literatuuronderwijs

Universiteit Utrecht

Master Nederlandse taal en cultuur (deeltijd)

Martinus Bos

studentnummer 3299503

Begeleider Prof. Dr. P.W.M. Wackers

juli 2011

Inhoud

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 Gereformeerd-vrijgemaakte kerken en scholen	5
1.1 Van gereformeerd naar gereformeerd-vrijgemaakt	5
1.2 Gereformeerd-vrijgemaakte scholen	6
1.3 Wat werd daar onderwezen?	7
Hoofdstuk 2 Lezen met een gekleurde bril: de theorie	9
2.1 Lezen met een roomse bril	9
2.2 Lezen met een gereformeerde bril?	12
2.2.1 Prof. Dr. K. Schilder en zijn cultuurvisie	14
2.2.2 Gereformeerd Cultureel maandblad <i>STIJL</i>	19
1. Het tijdschrift	19
2. De inhoud	19
3. Lezen met een gereformeerde bril: voorbeelden uit <i>STIJL</i>	21
4. Vervolg op <i>STIJL: RUIMTE</i>	26
5. Samenvatting	28
2.2.3 Een boos en overspelig geslacht	30
1. Bedoeling	30
2. Overzicht van de inhoud	31
3. Recensie	33
4. De Moor over Slings	35
2.2.4 Verspreide bronnen	39
1. Dichterschap en profetie	39
2. Gereformeerd Gezinsblad	41
3. Taak en toerusting	43
Hoofdstuk 3 “Maar wij hielden van literatuur!”: de praktijk	44
3.1 Docenten	44
3.2 Samenvatting	54
3.3 Begeleide confrontatie	56
Hoofdstuk 4 Conclusies	59
Bibliografie	66

Inleiding

In Nederland is men vrij om scholen op te richten die onderwijs geven zoals ouders dat graag zien. Ouders willen invloed op de keuze van de leerstof en op de benoeming van het personeel. De overheid stelt wel eisen van deugdelijkheid aan de inrichting van het onderwijs en geeft ook voorschriften voor het niveau waaraan leerlingen moeten voldoen om een erkend diploma te behalen.

In scholen voor bijzonder onderwijs kunnen ouders en schoolbesturen hun eigen visie op allerlei onderwerpen in de keuze van de leerstof terug laten komen. Veel christelijke ouders vinden het belangrijk dat hun kinderen onderwezen worden in dezelfde sfeer en met dezelfde opvattingen als 'thuis'. Die opvattingen hebben bijvoorbeeld te maken met hun visie op het ontstaan van de aarde (schepping/evolutie), op vraagstukken rond geboorte en dood (abortus/euthanasie) en de kennis van de Bijbel.

Ook over literatuur en literatuuronderwijs wordt verschillend gedacht. Is de visie op literatuur nu zo belangrijk dat ouders daarin voldoende reden zagen om eigen scholen op te richten? Of, als het niet van doorslaggevend belang was, telde het wel mee? Misschien hielp de eigen visie op literatuur zelfs wel mee om een school te profileren?

Over deze vragen gaat het hierna volgende onderzoek. Ik heb me daarbij beperkt tot een kleine groep van bijzondere scholen: de scholen voor voortgezet onderwijs die opgericht zijn vanuit de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het begin van mijn onderzoek ligt rond 1960 toen de eerste gereformeerde middelbare scholen werden opgericht. Als einde van deze periode houd ik ongeveer 1990 aan: daarna is er steeds vaker sprake van openstelling van de genoemde scholen voor leerlingen en later ook personeel vanuit andere kerkgenootschappen. Bestaat er in de kring van vrijgemaakte scholen een eigen opvatting over literatuur en literatuuronderwijs en in hoeverre heeft deze opvatting een rol gespeeld bij de oprichting van middelbare scholen en bij de inrichting van het literatuuronderwijs?

Deze vragen wil ik onderzoeken en ik doe daarvan verslag in de volgende hoofdstukken. In de eerste plaats geef ik een overzicht van het ontstaan en een typering van de gereformeerd-vrijgemaakte scholen. In hoofdstuk 2 geef ik een overzicht van de theorievorming: wat is er geschreven in genoemde kring. In hoofdstuk 3 beschrijf ik hoe er in de praktijk mee werd gewerkt, aan de hand van een aantal verslagen van gesprekken en contacten met (oud-)docenten in het gereformeerd onderwijs. In hoofdstuk 4 ten slotte volgt een afsluiting met enkele conclusies.

Hoofdstuk 1   Gereformeerd-vrijgemaakte kerken en scholen

In dit hoofdstuk geef ik eerst een beschrijving van het ontstaan van de gereformeerd-vrijgemaakte zuil en van de scholen die binnen die kring werden opgericht.

1.1 Van Gereformeerd naar Gereformeerd-vrijgemaakt

De Gereformeerde Kerk in Nederland is ontstaan uit de Nederlands Hervormde Kerk. In 1834 scheidde een aantal predikanten met meeneming van hun gemeenten zich af van de hervormde kerk. In 1886 trad opnieuw een aantal kerken, onder leiding van dr. Abraham Kuyper, uit. De scheuring van 1834 heet ook wel 'De Afscheiding' en de breuk van 1886 wordt 'De Doleantie' genoemd. De groepen afgescheidenen en dolerenden voegden zich vanaf 1892 bij elkaar en zo ontstond de Gereformeerde Kerk. Abraham Kuyper stichtte de Vrije Universiteit in Amsterdam en was van 1901 tot 1905 minister-president.

In de eerste helft van de 20^e eeuw ontstond onrust in de Gereformeerde Kerk. Vooral het doordrukken van de visies van A. Kuyper, door de landelijke (generale) synode, riep weerstand op in bepaalde kringen. Uiteindelijk kwam het tot een breuk in de kerk: in 1944 vond een zogenoemde 'vrijmaking' plaats. Een aantal kerkleden maakte zich, onder leiding van de Kamper hoogleraar K. Schilder, vrij van besluiten die genomen waren door de Generale Synode. De besluiten hadden betrekking op de betekenis van de doop, waarover altijd verschillende meningen hadden bestaan, maar die nu vervangen werden door één visie, namelijk die van Abraham Kuyper. De vrijgemaakten achtten zich niet langer gebonden aan de uitspraken van de synode omdat men die uitspraken in strijd vond met de leer, zoals die aanvaard was en samengevat in verschillende belijdenisgeschriften. Zij stichtten een nieuwe kerkgemeenschap, onder de naam 'Gereformeerde kerken in Nederland'.¹

Deze kerkengroep die in 1944 startte, omvatte na de Tweede Wereldoorlog ruim 300 plaatselijke kerken met in totaal 120.000 leden. Over het ontstaan van de verwijdering, de invloed van Kuyper, de noodzaak tot splitsing, zelfs tijdens de oorlogsjaren, is veel nagedacht en geschreven. Op deze plaats voert het te ver om daarvan een volledig overzicht te geven. Vooral van vrijgemaakte zijde is veel gedaan om de breuk of scheur te rechtvaardigen. Men beschouwde de vrijmaking als een nieuwe 'hervorming' van de kerk, of 'reformatie', daarmee verwijzend naar de grote reformatie aan het begin van de 16^e eeuw, toen mensen als Maarten Luther en Johannes Calvijn uit de rooms-katholieke kerk stapten.

---

¹ Als toevoeging aan de naam van de kerk werd soms in adressering – om verwarring te voorkomen – de aanduiding gebruikt: "...onderhoudende artikel 31". Dit sloeg op artikel 31 van het reglement van de kerk, de zgn. kerkorde, waarin een ontsnappingsclausule was geformuleerd voor mensen die het niet eens waren met bepaalde kerkelijke uitspraken. De Gereformeerde kerken achtten zich de wettige voortzetting van de Gereformeerde kerk, met dien verstande dat men koos voor het meervoud 'kerken' om te laten zien dat het slechts om een verzameling kerken ging en niet om één kerk, waarmee tegelijk een meningsverschil over de hiërarchie binnen de kerk werd opgelost. De toevoeging 'vrijgemaakt' werd eerst als een overbodige aanvulling beschouwd, maar later ook door de kerken zelf geaccepteerd. Op de huidige website wordt de kerk aangeduid als GKV, zie www.gkv.nl. In het vervolg gebruik ik de aanduidingen gereformeerd-vrijgemaakt en vrijgemaakt door elkaar.

De vrijgemaakte kerken namen ook hoogleraren mee van de Theologische Hogeschool in Kampen en startten al snel een eigen theologische opleiding, eveneens in Kampen. En ook op andere terreinen zette men de 'reformatie' door: de zgn. 'doorgaande reformatie' – een veelgebruikt begrip uit de beginjaren van de vrijgemaakte kerken – vroeg van de kerkleden dat ze aan een eigen zuil gingen werken. Het idee daarachter was dat het onmogelijk was om door de week met andere gereformeerden (of: christenen) samen te werken als men zondags niet meer samen naar dezelfde kerk ging. Dat gold voor scholen, maar ook voor een politieke of maatschappelijke vereniging of zelfs voor een ontspanningsvereniging of sportclub. In de politiek bijvoorbeeld speelde die 'doorgaande reformatie' een rol bij de oprichting van een eigen vrijgemaakte politieke partij: het Gereformeerd Politiek Verbond, afgescheiden van de Anti-Revolutionaire Partij, de ARP, waar vanouds gereformeerden op stemden. Vooral in de plaatselijke politieke verenigingen, de lokale afdelingen van de partij, brak al snel dat zogenoemde 'ethisch' conflict uit ("...de overtuiging dat men niet kon samenwerken met mensen door wie men uit de kerk geworpen was"²). Men voelde weerzin tegen de samenwerking met andere leden van dezelfde afdeling met wie men op kerkelijk gebied gebroken had. Op twee manieren ontstonden nieuwe afdelingen. Als de meerderheid van de leden de vrijgemaakte visie aanhing, 'verschoot' de afdeling 'van kleur' en de niet-vrijgemaakten werden geroyeerd als lid. Als de vrijgemaakten in de minderheid waren, werd er een nieuwe afdeling opgericht. Die nieuwe afdeling hanteerde als strikte grondslag – waar de leden hun handtekening onder moesten zetten – de eis dat men lid was van de plaatselijke gereformeerd-vrijgemaakte kerk. Meestal zó geformuleerd: "... de vereniging heeft als grondslag de Bijbel en de drie formulieren van eenheid³, zoals beleden door de Gereformeerde kerken in Nederland".

Naast een eigen politieke partij, ontstond een maatschappelijke organisatie (het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond, een eigen vrijgemaakte vakbond) en een eigen krant: het Gereformeerd Gezinsblad, dat nog steeds bestaat, maar nu onder de naam Nederlands Dagblad. Vanuit een kerkelijk weekblad groeide de krant uit naar een dagelijks verschijnende krant, met op z'n hoogtepunt 35.000 abonnees. En ook in het onderwijs zette 'de reformatie' door: al snel ging men ook vrijgemaakte scholen stichten.⁴

1.2 Gereformeerd-vrijgemaakte scholen

In de gereformeerde traditie laten ouders hun kinderen kort na de geboorte dopen. Zij spreken daarbij een belofte uit, die belangrijk is om de oprichting van scholen te begrijpen. Voordat het kind gedoopt wordt, beantwoorden de ouders enkele vragen. Nadat instemming gevraagd is met de leer van de kerk, wordt ten slotte gevraagd of de ouders beloven "... hun kind bij het opgroeien in deze leer naar vermogen te onderwijzen en te laten onderwijzen." De ouders gaan hun kind dus later niet alleen onderwijzen, maar ook laten onderwijzen 'in deze leer'. Dat verwijst letterlijk naar de leer van de kerk, zoals die in een van de eerdere vragen benoemd is: "Belijdt u, dat de leer van het Oude en Nieuwe Testament, die in de Apostolische Geloofsbelijdenis is samengevat en hier in de christelijke kerk geleerd wordt, de ware en volkomen leer van de verlossing is?"⁵ Vooral de verwijzing naar de

---

² www.protestant.nl, onder Gereformeerd Politiek Verbond.

³ Daarmee worden belijdenisgeschriften bedoeld, die door de protestantse kerken in Nederland zijn aanvaard: de Heidelbergse catechismus (1563), de Nederlandse geloofsbelijdenis (1561) en de Dordtse leerregels (1618/19).

⁴ Over de geschiedenis van de gereformeerd-vrijgemaakte kerken, zie bijvoorbeeld: Impeta, C.N., *Waar het om ging*, Kampen 1956; Jongeling, P., De Vries, J.P. en Douma, J., *Het vuur blijft branden, geschiedenis van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland, 1944-1979*. Kampen 1979.

⁵ Geciteerd uit *Gereformeerd kerkboek*, Heerenveen 2006.

plaats waar deze leer geleerd wordt ('hier in de christelijke kerk') betekent voor veel ouders toch een rechtstreekse verplichting om ook scholen te hebben die in hun onderwijs aansluiten bij de leer van hun kerk. De 'doopbelofte' vraagt er dus om dat er een vrijgemaakte school komt.

Vrij snel na de kerkelijke breuk ontstaan er gereformeerd-vrijgemaakte scholen. Een aantal komt van de grond doordat het personeel en/of het bestuur in meerderheid vrijgemaakt blijkt te zijn. Maar vaak ook worden nieuwe scholen opgericht. In het gedenkboek *Door Hem het Amen*, uitgegeven ter gelegenheid van 30 jaar vrijmaking, in 1974, wordt de geschiedenis van het gereformeerd onderwijs behandeld. Het volgende citaat geeft op typerende wijze aan hoe men aankeek tegen de vrijmaking en hoe daaruit de oprichting van gereformeerde scholen volgde:

"Door de kerkstrijd van de veertiger jaren in de Gereformeerde Kerken en de daarop volgende Vrijmaking was men ernst gaan maken met de eisen die God stelt aan de gelovigen bij zijn kerkvergaderende arbeid. Het rijke bezit van de belijdenisgeschriften naar de norm van Gods Woord was weer een grote werkelijkheid geworden. De grote betekenis van Verbond en doop werden duidelijker gezien.

*Bij alle moeite om de scheur in het kerkelijk leven werd de Vrijmaking gezien als reformatie, terugkeer tot de trouw aan de Koning der Kerk. Trouw in het kerkelijk leven moet ook gevolgen hebben voor andere opgaven die de Here geeft. Een van de eerste opdrachten is trouw in de opvoeding en het onderwijs aan de kinderen die God ons toevertrouwt. Zo kwam, evenals in de dagen van de Afscheiding, de ernst van de doopbelofte weer sterk voor de aandacht en de noodzaak van voortgaande reformatie in het schoolonderwijs, terugkeer tot eenvoudige trouw aan Hem, die alle macht gegeven is in hemel en op aarde."*⁶

In het gedenkboek wordt de oprichting van gereformeerde scholen behandeld: in 1974 zijn er intussen 75 vrijgemaakte lagere scholen. Al snel volgen ook middelbare scholen: ulo-scholen in Amersfoort, Meppel, Leeuwarden, Hardenberg, enz. In Groningen startte een h.b.s. in 1957, in Rotterdam in 1958, in Zwolle in 1959 en in Amersfoort in 1963. Door bestuurlijke fusies en schaalvergroting zijn de vier laatstgenoemde plaatsen tegenwoordig nog de centra voor gereformeerd voortgezet onderwijs, met nevenvestigingen in de plaatsen waar eind jaren vijftig ulo's gesticht werden.

De vrijgemaakte onderwijszuil werd gecombineerd met nijverheidsonderwijs (in Groningen), twee onderwijzersopleidingen (Amersfoort en Groningen), een sociale academie (Zwolle), vormingswerk en een eigen Gereformeerd Pedagogisch Centrum.

1.3 Wat werd daar onderwezen?

Werd er nu ook inhoudelijk nagedacht over de lesstof of de aanpak van het onderwijs? Moest dat nu anders dan op de christelijk-nationale of protestantse school waar de kinderen tot nu toe naar toe gingen? Opvallend is dat in het gedenkboek *Door Hem het Amen* heel weinig aandacht is voor dat facet. Het gaat veel over de bestuurlijke moeiten en het 'ethisch conflict', maar weinig over de inhoud van het onderwijs. Men had een bepaalde visie op de school en op de relatie met de kerk. Door de inhoudelijke problematiek rond de kerkelijke vrijmaking in 1944 werd er ook op een andere manier tegen kinderen aangekeken: de leergeschillen gingen over de betekenis van de doop.

---

⁶ M. Koerselman in *Door Hem het Amen*, Groningen 1974, 30.

Typierend is het volgende citaat uit het genoemde gedenkboek *Door Hem het Amen* uit het hoofdstuk 'Het gereformeerd onderwijs van het heden en de band met het verleden', geschreven door M. Koerselman, waarin een soort grondslag (we zouden nu van visie/missie spreken) wordt geformuleerd:

*"Het gaat in de school om de opvoeding van het zaad van het Verbond. De Middelaar van dit verbond is Jezus Christus, de Koning der Kerk. Verbondskinderen zijn kinderen van de Kerk. Daarom is de band tussen kerk en school van zo grote betekenis. De Here geeft ons rijke beloften voor ons en onze kinderen. Maar Hij stelt ook zijn eis van gehoorzaamheid en trouw. Onze kinderen hebben het teken en zegel van Gods Verbondstrouw in de kerk ontvangen. Ze zijn geheiligd, afgezonderd van de wereld. Ze leven in de wereld, maar ze zijn niet van de wereld. Zo moeten ze ook opgevoed en onderwezen worden. In de gezinnen en, zoveel als enigszins mogelijk is, in de scholen. Schoolonderwijs in de leer van de waarheid zoals de kerk deze waarheid belijdt."*⁷ Eigenlijk staat in deze formulering al het onderwijs in het teken van godsdienstonderricht.

Wordt er op een vrijgemaakte school op een andere manier onderwijs gegeven? Bestaat er zoiets als 'vrijgemaakt rekenen' op de lagere school? Dit is niet spottend bedoeld en ik begrijp dat het ene schoolvak identiteitsgevoeliger is dan het andere. Opvattingen over schepping en evolutie hebben direct invloed op de biologielees en de aardrijkskundeles. Ook overtuigingen op het gebied van ethiek, van moraal en geloof spelen een rol in het onderwijs. Maar de vraag is of zulke overtuigingen onderscheidend genoeg zijn om een eigen school voor te stichten. Was er sprake van, bijvoorbeeld, een eigen visie op literatuur en op literatuuronderwijs in vrijgemaakte scholen?

Voordat ik deze vraag beantwoord, onderzoek ik een aantal schriftelijke bronnen uit gereformeerd-vrijgemaakte kring op het gebied van cultuur en literatuur.

---

⁷ In: *Door Hem het Amen*, Groningen 1974, blz. 35.

Hoofdstuk 2   Lezen met een gekleurde bril: de theorie

Levensbeschouwelijk getinte literatuurkritiek is van alle tijden. Niet alleen religieuze kritiek, maar ook marxistische en feministische kritiek zijn bekend. Bij de beoordeling van literatuur spelen morele argumenten altijd een rol: ook impliciet brengt de literatuurbeschouwer zijn eigen levensbeschouwing mee en legt hij morele maatstaven aan.

In christelijke kring is het onvermijdelijk dat de literatuurbeschouwer zijn christelijke levensovertuiging laat meespelen bij de bespreking of beoordeling van literaire werken. Alleen literaire maatstaven aanleggen bij de bespreking en beoordeling van literaire werken is een utopie. En als het gaat om literatuuronderwijs geldt hetzelfde. Misschien nog wel sterker zelfs: de school wil jongeren leren om eigen standpunten in te nemen vanuit een bepaalde levensovertuiging.

In dit hoofdstuk bespreek ik twee levensbeschouwelijk gekleurde literatuuronderwijsvisies. Bij het ontstaan van rooms-katholieke scholen aan het eind van de negentiende eeuw is gewerkt aan een eigen visie op literatuur, om mee daardoor de scholen te profileren en het onderwijs een eigen, katholiek, gezicht te geven.

In paragraaf 2.1 beschrijf ik de studie van Bram Noot die over deze periode (eind negentiende/begin twintigste eeuw) gaat.

In paragraaf 2.2 kom ik bij de denkbeelden in gereformeerd-vrijgemaakte kring.

2.1 Lezen met een roomse bril

Gepensioneerd leraar voortgezet onderwijs en medeschrijver aan de literatuurmethode *Literatuur zonder grenzen*⁸ Bram Noot promoveerde in 2010 op het onderwerp: *Opvattingen over literatuuronderwijs in Katholieke scholen 1868-1924*, onder de titel *Lezen met een roomse bril*.⁹ Hij onderzocht de rol die het literatuuronderwijs speelde bij de vorming van de 'katholieke zuil' in het onderwijs. Om de roomse scholen een eigen gezicht te geven profileerden de methode- en bloemlezingsschrijvers zich, daarbij geholpen door richtlijnen van hogerhand. Men zette zich af tegen de neutrale canon die intussen vorm gekregen had en vormde een eigen, rooms-katholieke canon.

De hoofdvraag van Noots onderzoek is “...welke rol het katholieke literatuuronderwijs toebedeeld kreeg in het proces van confessionalisering en toenemende verzuiling.”¹⁰ Hij onderzoekt in hoeverre uit methoden die gebruikt worden een roomse visie blijkt. Hielden samenstellers van bloemlezingen zich aan een literaire canon of kende men een eigen canon? Was er door de kerk een kader vastgesteld waarbinnen ideeën over leesonderwijs werden ontwikkeld? Hadden de kerk en/of bisschoppen veel invloed op de inrichting van het onderwijs op katholieke scholen of waren er “...marges binnen de katholieke gemeenschap die ruimte boden voor zowel behoudende als meer moderne ideeën over literatuur?”¹¹ Noot beperkt zich in zijn onderzoek tot Noord-Brabant en tot de

---

⁸ Coenen, L., Kox, T., Noot, B. *Literatuur zonder grenzen. Literatuur voor de tweede fase*. Houten 1998.

⁹ Abraham Noot, *Lezen met een roomse bril. Opvattingen over literatuuronderwijs in katholieke scholen 1868-1924*, z.p., z.j. (Uitgave Zuidelijk Historisch Contact, 2010). Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 11 juni 2010.

¹⁰ Noot 2010, blz. 249.

¹¹ Noot 2010, blz. 14, 15.

periode 1868-1924, “... omdat daarin de ontwikkeling van het roomse literatuuronderwijs op gang komt”.

Voordat ik de uitkomsten van zijn onderzoek bespreek, noem ik de methode die Noot gebruikt heeft bij de analyse van gebruikte bloemlezingen en literatuurmethodes. Noot heeft onderzoek gedaan naar officiële kerkelijke richtlijnen over verantwoorde katholieke literatuuropvattingen. Daarnaast heeft hij literatuurmethode, bloemlezingen en literatuurgeschiedenissen bestudeerd. Ook in katholieke pedagogische en culturele tijdschriften is de auteur op zoek geweest naar opvattingen en standpunten. Bij de beschrijving en vergelijking van methoden en bloemlezingen noteert de auteur:

- De opzet
- Selectie van literatuur en van auteurs
- De periodisering
- Literaturopvattingen: verantwoording van de auteurs
- Het ‘echt’ katholieke
- Verspreiding, oplages

De auteur maakt overzichten van behandelde auteurs en hij sluit aan bij de analyse die door Dorleijn en Van den Akker is toegepast op de literaturopvattingen in *De Gids* en *De Katholiek* tussen 1895 en 1901. Zij gebruiken de visie op ‘de Tachtigers’ als ijkpunt voor de opvatting van de auteurs over literatuur in het algemeen.¹² Het gaat dan om de reflectie op de positie en betekenis van Tachtig, het gebruik van de namen van de Tachtigers, het gebruik van specifieke signaalwoorden en tenslotte het afwijzen van de voorgangers van de Tachtigers. Vooral op dat punt reageren de literatuurbeschouwers net als twintigste-eeuwers op de moderne naoorlogse literatuur: men vond het modern, pessimistisch en anti-christelijk. Omdat ‘Tachtig’ op dat moment nog ‘vers’ en actueel was, is de roomse reactie juist op dit punt belangrijk. Noot voegt daaraan toe: “*Daarnaast hanteerden samenstellers van katholieke literatuurmethode argumenten die te maken hebben met hun katholieke levensovertuiging. Die argumenten hebben enerzijds betrekking op het afwijzen van zedenbedervende en atheïstische literatuur en anderzijds op het aanprijzen van literatuur die voldoet aan katholieke normen*”.¹³

In zijn ‘conclusie’ (blz. 238 e.v.) komt Bram Noot tot de volgende gevolgtrekkingen. Hij ziet een ontwikkeling in de loop van de periode die hij onder de loep genomen heeft (1868 tot 1923): van een algemene, door iedereen aanvaarde canon naar een meer specifieke, voor katholieken geschikte bloemlezing en literatuurgeschiedenis. Aanvankelijk worden allerlei auteurs nog geaccepteerd, maar rond 1900 is er een wending waarneembaar: “... een duidelijke voorkeur voor verheffende, katholieke literatuur en [waarschuwden tegen] ongezonde literatuur, zoals moreel verwerpelijke romans, omdat in hun visie alleen kunstenaars met een katholieke geloofsovertuiging gezonde kunst konden voortbrengen.”¹⁴ Men neemt afstand van het individualisme en estheticisme van Tachtig, hoewel de

---

¹² Dorleijn, G.J. en Van den Akker, W., Literaturopvattingen als denkstijl, in Dorleijn, G.J., Van Rees, K. *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*, Nijmegen 2006, blz. 91-122.

¹³ Noot 2010, blz. 19.

¹⁴ Noot 2010, blz. 239.

literaire vormentaal wel geaccepteerd wordt. In het literatuuronderwijs ziet Noot een verschuiving van een 'open' houding, waarbij er nog geen sprake is van een specifieke katholieke literatuuropvatting en een acceptatie van een neutrale canon, naar een meer 'gesloten front': na 1900 klinkt steeds nadrukkelijker de roep om een eigen katholieke literatuur en katholieke auteurs krijgen in de meeste katholieke schoolboeken voorrang op niet-katholieken.

Uit Noots studie noteer ik de volgende observaties die mij van belang lijken voor mijn eigen onderzoek.

1. Er was tussen 1900 en 1920 wel een vage consensus in het denken over literatuuronderwijs voor katholieke scholen, maar "*... schoolboekenauteurs konden zich niet vastklampen aan glasheldere richtlijnen die werden aangeleverd door kerkelijke autoriteiten of katholieke vakbladen en culturele tijdschriften.*"¹⁵
2. Bij een vergelijking tussen een tweetal katholieke leerboeken-met-bloemlezing (Kerstens en Horsten¹⁶) ziet Noot een belangrijk verschil: de één wil meer rekening houden met landelijke exameneisen. Kerstens' inleidingen bij schrijvers "*... kwamen daarom meer overeen met wat in het neutrale literaire circuit geaccepteerd werd, terwijl door Horsten auteurs en werken in de eerste plaats werden geselecteerd en beoordeeld op grond van het criterium rooms of niet rooms.*" Kerstens ging er van uit dat katholieke leerlingen die zijn methode gebruikten, zouden worden geëxamineerd door neutrale leraren, en dan konden er wel eens boeken aan de orde komen die botsten met het katholieke standpunt over literatuur.¹⁷
3. Noot bespeurt een tendens in de katholieke literatuurmethoden (in tegenstelling tot de katholieke culturele tijdschriften): in de selectie van schrijvers en literaire werken en vooral de verantwoording die zij daarover afleggen, laten zij zien dat ze meer passen in een gesloten en streng gereguleerd katholiek circuit. "*Horsten spreekt over de meerwaarde van katholieke kunst, die zelfs een voorbeeldfunctie zou kunnen vervullen ten opzichte van andere kunst. (...) ... wat Rogier en Luykx de ontluiking van het katholicisme noemden. Hiermee bedoelen zij de opvatting dat het katholicisme de samenleving zou kunnen beïnvloeden en wellicht herkerstenen. De katholieke literatuur zou daarbij een belangrijke rol kunnen spelen. (...) Na een periode vanaf 1880, waarin auteurs van katholieke literatuurmethoden nog tastend hun weg zochten en probeerden een voor katholieken aanvaardbaar antwoord te vinden op de liberale leescultuur en de nieuwe opvattingen van de Tachtigers, was er in het eerste kwart van de twintigste eeuw in het literatuuronderwijs sprake van een steeds zelfbewuster en bijna triomfalistisch katholicisme.*"¹⁸ Iets van deze 'zendingsijver' en bijna arrogante houding zie ik later terug in de manier waarop gereformeerd-vrijgemaakten naar zichzelf en naar de wereld keken.

Noot heeft naar mijn oordeel veel werk verzet en een enorme hoeveelheid feiten op een rij gezet. Ik heb me afgevraagd waarom hij betrekkelijk weinig naar de praktijk heeft gekeken. Uiteraard is het niet meer mogelijk om docenten en leerlingen van toen te bevragen, maar ik constateer dat hij weinig doet met het gegeven dat methoden nu eenmaal wel voorgeschreven worden, maar in de dagelijkse praktijk in het leslokaal niet altijd opengaan. Met andere woorden: kwamen de

---

¹⁵ Noot 2010, blz. 249

¹⁶ Kerstens, P.A., *Leerboek met bloemlezing*, 1923 en J.L. Horsten, *Stemmen van verre en dichtbij*, 1914-1920.

¹⁷ Noot 2010, blz. 250.

¹⁸ Noot 2010, p.251

opvattingen van de schrijvers en samenstellers wel ‘over’ bij leraren en leerlingen? Droegen leraren dezelfde meningen uit of gebruikten ze ook andere leesstof dan voorgeschreven werd? Mee daarom lijkt me de beperking tot de periode tot 1924 enigszins arbitrair, zoals de auteur zelf al aangeeft. Op dat moment lijkt de katholieke zuil voltooid. Of er daarna sprake is van stabilisering of doorwerking van alle mooie principes wordt niet meer beschreven en dat heeft, volgens mij, te maken met de vraag die ik hierboven stel: ‘werkten’ die roomse opvattingen ook?

2.2 Lezen met een gereformeerde bril?

Op vergelijkbare wijze als Bram Noot gedaan heeft, wil ik kijken naar het literatuuronderwijs op gereformeerde scholen. Is er op de in hoofdstuk 1 beschreven scholen ook sprake van een eigen visie op literatuuronderwijs? Is er gewerkt aan eigen methoden of bloemlezingen? Voor de beantwoording van deze vragen verdiep ik me in deze paragraaf in een aantal schriftelijke bronnen, dat in Gereformeerd-vrijgemaakte kring op dit gebied verscheen.

Materiaal

In gereformeerd-vrijgemaakte kring geldt Prof. Dr. K. Schilder als de grote voorman van de vrijmaking en daarna ook als ideoloog en boegbeeld. Hij was hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen en na de scheuring zette hij zijn werk voort aan de voortgezette – of opnieuw opgerichte – hogeschool van de vrijgemaakte kerken, eveneens in Kampen. Eerst als gemeentepredikant en later als hoogleraar aan de predikantenopleiding, is hij van grote invloed geweest op de vrijgemaakte kerken. Hij schreef over tal van zaken, variërend van dogmatiek tot politiek. Hij was jarenlang het gezicht van het kerkelijk blad ‘De Reformatie’. Voor zijn visie op cultuur, die ongetwijfeld van invloed is geweest op de visie die in vrijgemaakte kring werd aangehangen, verdiep ik me in zijn werk *Christus en Cultuur*, dat in 1948 verscheen¹⁹. Het werk is een herziene tweede druk van een opstel dat al in 1932 verscheen. In paragraaf 2.2.1 geef ik een samenvatting van de cultuurvisie die Schilder ontwikkelde.

Van 1951 tot 1955 verscheen in vrijgemaakte kring het *Gereformeerd Cultureel Maandblad STIJL*²⁰. Het blad gaf ruimte aan beschouwingen, proza en poëzie en besprekingen van boeken. Tot de redactie behoorden een aantal predikanten en onderwijzers. De kunsthistoricus H.R. Rookmaker (later hoogleraar aan de VU, Amsterdam) behoorde vanaf het begin tot de redactie. Van de inhoud van de vier jaargangen van dit blad geef ik verderop een overzicht, waarbij ik me toespits op theorievorming en een mogelijke ‘eigen’ kijk op literatuur en/of literatuuronderwijs. Het maandblad *STIJL* hield na vier jaren op te bestaan – na interne ruzie – en kreeg met grotendeels dezelfde redactie een opvolger in het blad *RUIMTE*. Ook van dit blad heb ik de (zes) jaargangen doorgekeken en daaruit enkele conclusies getrokken. Daarover gaat paragraaf 2.2.2.

In paragraaf 2.2.3 geef ik aandacht aan het boek *Een boos en overspelig geslacht*²¹ van G. Slings, docent te Rotterdam. Hij heeft zijn lesmateriaal omgewerkt en uitgegeven.

In paragraaf 2.2.4 bespreek ik enkele verspreide bronnen. Van R. van Reest bespreek ik kort de literatuurgeschiedenis *Dichterschap en profetie*²². Van het *Gereformeerd Gezinsblad* geef ik iets door

---

¹⁹ Schilder, K., *Christus en cultuur*, Franeker 1948.

²⁰ Uitgever Oosterbaan & Le Cointre, Goes.

²¹ Slings, G., *Een boos en overspelig geslacht*, Goes 1975.

²² Reest, Rudolf van. *Dichterschap en profetie*. 4 delen. Goes 1953-1958.

uit een aantal boekbesprekingen aan het eind van de jaren vijftig. En ten slotte kijk ik in het rapport *Taak en toerusting*²³ van de Werkgroep Visie Voortgezet Onderwijs (in opdracht van het Landelijk Verband van Gereformeerde Schoolverenigingen, de Vereniging van Gereformeerde Onderwijsgeevenden en het Gereformeerd Pedagogisch centrum) of daarin aanzetten te vinden zijn voor een gereformeerde visie op literatuur.

---

²³ Werkgroep Visie Voortgezet Onderwijs. *Taak en toerusting, gereformeerd voortgezet onderwijs vandaag en morgen*. Wezep 1986.

2.2.1 Prof. Dr. K. Schilder en zijn cultuurvisie

Als hoogleraar aan de predikantenopleiding in Kampen, als redacteur van het weekblad 'De Reformatie' en als schrijver van veel boeken²⁴, zette prof. dr. K. Schilder een groot stempel op de vrijgemaakte zuil. Hij was een origineel denker en boeiend spreker en hij genoot een onaantastbare status als leider van de vrijgemaakten. Zijn dood in 1952 was een enorme slag voor de kerken die onder zijn leiding een zelfstandig genootschap waren gaan vormen. Maar ook na zijn overlijden zijn zijn opvattingen heel lang belangrijk geweest in de gereformeerd-vrijgemaakte kerken. In mijn jeugd (geboortjaar 1955) was een citaat van 'Schilder' het eind van alle tegenspraak. Als het dus gaat om de ontwikkeling van een eigen visie op cultuur en literatuur in vrijgemaakte kring, ligt het voor de hand om eerst op zoek te gaan bij Schilder.

K. Schilder schreef in 1947 het boekje *Christus en cultuur*. Deze uitgave was de omwerking van een opstel dat hij al in 1932 had geschreven. Hieronder een citaat uit de inleidende paragraaf, waarin Schilder de bedoeling van zijn boek uiteenzet en waaruit ook zijn stijl valt af te lezen:

*“Reeds dááruit is duidelijk, dat het hier aangesneden thema niet geplaatst mag worden op de lijst van onderwerpen, die de haastige heiden al vóór, en de voorzichtige christen pas ná de academische behandeling ervan in zijn interessesfeer binnenhaalt. Het probleem der relatie tusschen Christus en de cultuur raakt rechtstreeks de grondvragen van het christelijk denken en handelen. Daarom moet de christen altijd er mee blijven worstelen. Wie het laat liggen, verzáákt zijn onmiddellijke roeping. De omschrijving van de levenstaak van den christenmensch, gelijk ze in Zondag 12 van den heidelbergschen catechismus gegeven is, en waarin die christenmensch gezien wordt als profeet en priester en koning, is zóó breed en veelomvattend, dat het vraagpunt der verhouding van Christus (en christen) eenerzijds, en “cultuurleven” anderzijds, onmiddellijk aan de orde komt, zoodra maar de vraag gesteld wordt naar de exegese van de desbetreffende woorden uit deze afdeeling van de catechismus.”*²⁵

De editie van de vijfde druk (1978), J. Douma, zegt in zijn inleiding:

*“Dit geschrift van Schilder heeft reeds velen geboeid. Maar de schrijver maakte het zijn lezers niet gemakkelijk. Een vrij grote kennis van Bijbel en theologie, van wijsgerige en politieke stromingen, en daarmee van de wereld waarin Schilder dertig jaar geleden leefde, wordt verondersteld. De tijdsafstand werkt eraan mee dat de moeite om zich het diepborende betoog van Schilder eigen te maken steeds groter wordt.”*²⁶

Ik geef een samenvatting van de hoofdlijn van het betoog. De hoofdvraag is kort gezegd: wat is de relatie tussen Christus (= Jezus, niet als mens, maar in zijn 'ambt als middelaar', zoals Schilder dat benadrukt) en de cultuur (wat Schilder daaronder verstaat, wordt verderop duidelijk). Hoe kan een christen een verbinding leggen tussen zijn dagelijks werk en zijn geloof? Welke betekenis heeft het geloof in Christus voor de activiteiten van mensen?

²⁴ Zie de lijst op DBNL: <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=schi008>.

²⁵ Schilder 1947, blz. 7, 8.

²⁶ Schilder 1978(5), blz. 5.

Hieronder een overzicht van de inhoud zoals prof. dr. J. Douma (een van Schilders opvolgers in Kampen) die geeft in de geannoteerde uitgave van 'Christus en Cultuur' in 1978, in één of enkele kernzinnen per paragraaf.

§1. Het thema 'Christus en cultuur' heeft de geesten altijd bezig gehouden, ook vóór Christus' komst. Dat zal zo blijven tot zijn wederkomst. §2. Het thema is geen puur academische kwestie, maar ieder heeft er in alle omstandigheden mee te maken. §3. Het vraagstuk is moeilijk, want de meningen lopen zowel over 'Christus' als over 'cultuur' uiterst sterk uiteen. §4. Christus en het cultuurleven worden door de een tegen elkaar uitgespeeld en door de ander met elkaar 'verzoend', met verschillende consequenties voor de praktijk. §5. We stoten niet tot het fundament in ons probleem door als de vraag luidt: 'Christendom en cultuurleven' of 'Jezus en het cultuurleven'. §6. Waarom niet: christendom en het cultuurleven? Een feitelijk gegeven als het christendom is nooit normatief. §7. Waarom niet: Jezus en het cultuurleven? Wij moeten niet uitgaan van 'Jezus' zonder meer. §8. 'Jezus' wordt niet uit zijn tijd, op aarde doorgebracht, verklaard, maar wij moeten naar Hem als Jezus Christus luisteren, die sprak en nog spreekt in zijn Woord. §9. Ook de kerk heeft hier schuld. Kleine trekjes uit het evangelieverhaal worden voor een leer omtrent Jezus als cultuurtheoreticus gebruikt. §10. 'Jezus' heeft geen aanwijzingen voor een kunsttheorie gegeven, hoewel Hij het ontbreken van beeldende kunst in het Jodendom als een leemte moet hebben gevoeld. §11. In de samenvoeging van de beide namen Jezus de Christus wordt de sleutel van het probleem ons in handen gegeven. §12. Wij moeten op Christus' unieke ambt letten. §13. De ambtsgedachte is tevens van beslissend belang voor het verstaan van wat cultuur is. §14. Om deze oorspronkelijke dienst weer mogelijk te maken, komt Christus twee dingen doen: Een rechtsstrijd voeren (in het midden van de geschiedenis voldoen aan Gods straffende en eisende gerechtigheid) en een krachtsstrijd voeren (in de loop van de geschiedenis de druiven rijp stoven voor Gods toornbediening en de nieuwe mensheid toebereden tot de dienst van God). §15. In de bediening van zijn eigen ambt en in de formatie van de met Hem gezalfden brengt Christus het eigendom van God weer naar de Eigenaar terug. §16. Cultuur is een woord dat men op de eerste bladzijde van de Bijbel aantreft: Bebouwt de hof, bewoont de aarde, vermenigvuldigt u. §17. Door de zonde is een proces van ontbinding begonnen. §18. Het feit dat er cultuur is, is niet te danken aan de zgn. algemene genade. §19. De zin van de cultuurgeschiedenis is Christus, in zijn dubbele betekenis als Heiland-Verlosser en Heiland-Wreker. §20. Strikt genomen is alleen dáár positieve cultuurbouw waar overeenkomstig Gods wil gewerkt wordt. §21. De demonische anti-cultuurontwerpen zullen door de antichrist als dictator aan de wereld worden opgedrongen. §22. De cultuurbouw van de kerkmensen is inhoud van de belófte. §23. De eerste consequentie van dit geloofsstandpunt: Strikt genomen is het onjuist over dé cultuur te spreken. §24. Een tweede consequentie: De zedelijke wet komt niet zelf mee in de universele cultuur. §25. Een derde consequentie: Onthouding van cultuurwerk is altijd zonde. §26. Een vierde consequentie: Het is onjuist het vraagstuk van Christus en cultuur als een vraagstuk van gemene gratie te typeren. §27. Een vijfde consequentie: Er zal grote eerbied moeten zijn voor de kerk. §28. Een zesde consequentie: Alleen achter Christus krijgt de persoon voor het cultuurleven z'n waarde. §29. Een zevende consequentie: Onze christelijke cultuurfilosofie moet consequenter uit de ambtsgedachte gaan redeneren .²⁷

Enkele opmerkingen bij dit werk van K. Schilder.

---

²⁷ Inhoudsopgave. Schilder 1978⁵. Zie ook http://www.dbnl.org/tekst/schi008chri06_01/index.php.

1. Het is noodzakelijk om het werk van Schilder te zien in een bepaalde traditie. Schilder confronteert zich met de opvattingen van dr. Abraham Kuiper en bestrijdt deze.

Een van de latere hoogleraren aan Theologische Universiteit in Kampen, J. Douma, is gepromoveerd op een onderzoek naar de opvattingen van Calvijn, Kuiper en Schilder over het onderwerp 'Algemene genade', door Kuiper destijds 'gemene gratie' genoemd.²⁸ Uit de opsomming Calvijn, Kuiper, Schilder blijkt al in welke proporties Douma het werk van Schilder ziet.

Het onderwerp 'algemene genade' gaat over de vraag of er – vanuit een christelijk standpunt – sprake kan zijn van genade voor alle mensen ná de zondeval. Door de val van de mens in het paradijs heeft hij de genade van God verspeeld. Die genade wordt opnieuw uitgedeeld door het verzoeningswerk van Christus. Geldt die genade voor iedereen of alleen voor de volgelingen van Christus? Kuiper introduceerde de leer van de 'gemene gratie'. C. van der Kooi legt in de Christelijke Encyclopedie uit wat daaronder moet worden verstaan:

'Gemeene gratie' is een theologisch leerstuk dat door A. Kuiper werd ontwikkeld als onderdeel van zijn cultuurtheologie.

Naast de genade waarmee God het geloof in de mens wekt en waardoor de gemeenschap met Christus wordt gesticht (genadeverbond, particuliere genade), tekent Kuiper een bredere cirkel, namelijk het verbond dat God na de zondvloed sloot met Noach. In dit verbond komt Gods algemene genade tot uitdrukking, door Kuiper bestempeld als 'gemeene gratie'. Wereld en mensheid zijn ondanks alle zondigheid nog steeds in Gods hand. Ook in wereld en cultuur ontsluit God mogelijkheden die tot zijn heerlijkheid dienen. In de gemene gratie school voor Kuiper de verklaring dat er buiten de kerk 'onder de heidenen, midden in de wereld' nog altijd zoveel schoons en goeds valt te beleven. Daarom kon Kuiper dan ook de ervaring beamen dat 'de wereld mee- en de kerk tegenvalt'. Deze openheid voor wat men om zich heen ervaart is kenmerkend voor Kuipers theologie. Hij wilde met zijn theologie het calvinisme in vruchtbare verbinding brengen met de moderne cultuur. Hij sloot hier aan bij wat in de theologiegeschiedenis 'het licht der natuur', of ook wel de 'algemene openbaring' is genoemd.

De leer van de gemene gratie is sterk bekritiseerd. In eigen kring vond Kuipers opvatting een fervent bestrijder in K. Schilder. Schilder wilde in zijn visie op cultuur niet uitgaan van de val, maar van de schepping. Al vóór de zondeval werd de mens opgedragen in alles Gods eer te zoeken en gaf God hem het mandaat de aarde te bewerken en te bewaren. Het is in Schilders ogen oneigenlijk het woord genade in verband te brengen met de schepping en de voortgang van de geschiedenis. Genade veronderstelt een gunstige gezindheid van God en deze geldt mensen en geen dingen. In de huidige gereformeerde theologie vindt de theorie van een gemene gratie weinig aanhang. Naar haar bedoeling openheid te kweken voor Gods werk in de voortgang van de geschiedenis, is ze erg gewaardeerd; de theologische constructie is echter te speculatief.²⁹

---

²⁸ Douma 1966.

²⁹ C. van der Kooi [uit: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005)]

2. In de samenvatting van ‘Christus en cultuur’ blijkt al dat Schilder uitgaat van een bepaalde inkleuring van het begrip cultuur die niet helemaal overeenkomt met de huidige globale opvatting van ‘kunst en cultuur’. Ik geef Schilders definitie:³⁰

“Want cultuur wordt hier het in systeem gebrachte streven naar het procesmatig te winnen arbeidstotaal van het God toebehorende, zich met en voor de kosmos tot God in de historie evoluerende, in elk historisch moment aanwezige mensheidstotaal, dat zich tot taak stelt, alle in de schepping aanwezige krachten, al naar gelang zij in het kader van het historische verloop van de wereld successievelijk in zijn bereik zullen mogen komen te liggen, te ontdekken, ze te ontplooien naar eigen aard, ze dienstbaar te stellen aan de naaste en verste omgeving, overeenkomstig de kosmische verbanden, en onder zelfbinding aan de normen van Gods geopenbaarde waarheid; dit alles teneinde de zo gewonnen effecten hanteerbaar te maken voor de mens als liturgisch creatuur en daarna, mèt die zó al meer bewerkte mens zelf, ze te brengen voor God en voor zijn voeten ze neer te leggen, opdat God in allen alles zij, en alle werk zijn Meester love”.

Uit deze definitie blijkt dat Schilder het werk van de mens (ál het werk van mensen) ziet als uitvoering van een opdracht die hij gekregen heeft in het paradijs. De mens moet de aarde bewerken en alles eruit halen wat erin zit. Cultuur wordt hier dus breder gezien dan ‘beschaving’ of ‘trap in beschaving en ontwikkeling’³¹ of als pendant van kunst. In zoverre doet Schilder dus geen concrete uitspraken die betrekking hebben op mijn onderwerp: omgaan met en visie op literatuur en canon. Anderzijds is zijn aanpak zo breed dat de cultuurvisie van Schilder dus ook – naast al het werk van mensen – van toepassing moet zijn op literatuur.

3. Uit het boekje ‘Christus en cultuur’ haal ik de volgende opmerkelijke beweringen die mogelijk aanzetten bevatten voor een visie op literatuur.
  - a. In §10 maakt Schilder enkele opmerkingen over Jezus en kunst. *“Toen de rabbi van Nazareth op aarde was, had – om iets te noemen – het jodendom zoo goed als geen betekenis voor de beeldende kunst.”*³² Dit manco, zo vervolgt Schilder, was een gevolg van een verkeerde uitlegging van het tweede gebod. En deze leemte moet Jezus als zoodanig zéér gedaan hebben. In de tijd van het Oude Testament werden wel beeldende kunstenaars in dienst genomen³³, *“... en dit nog wel volgens goddelijke aanwijzing. Niettemin heeft ‘Jezus’ geen directe aanwijzing gegeven voor, laat ons zeggen, een kunsttheorie (...).”*³⁴ En vervolgens stelt Schilder de vraag aan de orde of Jezus dan soms ter zake van de cultuurtheorie een polemieek of apologetiek heeft gegeven. *“Of principes van stijlleer? Of fragmenten daarvan? Of aphorismen?”* Daar zou wel aanleiding toe geweest zijn, meent de auteur, in de periode waarin Jezus op aarde rondliep vanwege de ‘toenemende verhelleenisering van Israëls leven in die dagen’. Zowel in de muziek, als in bouwstijlen en volksspelen en mode was de Helleense invloed merkbaar. *“Dit moet (...)*

---

³⁰ Schilder 1947, blz. 54.

³¹ Koenen 1992.

³² Schilder 1948, blz. 32.

³³ Zie Exodus 31: Besaleël en Oholiab, die de tabernakel maakten.

³⁴ Schilder 1948, blz. 33.

den mensch Jezus aan alle kanten zeer gedaan hebben."³⁵ Uiteindelijk concludeert Schilder dat we geen verstrekkende uitspraken van Jezus kunnen verwachten als we hem niet zien als 'Jezus den Christus', en daarmee bedoelt hij dat we hem niet alleen moeten zien als mens (Jezus) maar tegelijk als God (Christus). Dat de mens Jezus op aarde geen uitspraken deed over kunst is misschien opvallend, maar daar gaat Schilder verder niet op in. Hij wil er in zijn betoog naartoe om Jezus als Christus te zien, die als God/mens een bepaald 'ambt' had: een taak of opdracht. Dat is tevens de oorsprong van het 'ambt' van de mens in de cultuur.

- b. In §20 betoogt Schilder dat "*...strikt genomen, de uitreiking van een brevet van positieven cultuurbouw alleen dáár paste, waar weer gebouwd werd, en gewerkt werd, overeenkomstig Gods wil.*"³⁶ Douma, de bezorger van de geannoteerde uitgave van 'Christus en cultuur' (1978), verwijst naar de kritiek die door theologen als O.Noordmans en A.A. van Ruler is ingebracht op deze opvatting. Schilders idee wordt 'brutaal' genoemd. Schilder was zich dat zelf ook al bewust en legt uit dat vanuit het geloof gezien niet elke activiteit beantwoordt aan het doel dat God met mensen heeft. En ook al doen mensen dezelfde dingen, het is de intentie die telt. In zijn dissertatie zegt Douma hierover nog het volgende: "*Al komt dan alleen christelijke cultuur als ware cultuur in aanmerking, Schilder ontkent niet dat daarbuiten 'een breede ontplooiing mogelijk is van wetenschap en kunst, van handel en bedrijf, van nationaal en internationaal verkeer, van techniek en wat dies meer zij' en hij erkent dat dit alles 'nog' tot op zekere hoogte cultuur is.*"³⁷ Op de vraag of deze opvatting ook consequenties heeft voor een visie op literatuur en of daarop later eventueel door hemzelf of door anderen is voortgebouwd, wordt verderop antwoord gegeven.

Slot

Op zoek naar een 'eigen' opvatting over literatuur van Schilder als grondlegger van de 'vrijgemaakte zuil' heb ik in zijn werk 'Christus en cultuur' niet de meest uitgesproken opvattingen gevonden. Twee dingen neem ik mee vanuit de lezing van dit boekje:

1. De nadruk die vanaf 1944 gelegd is op de kerk en op het belang daarvan in allerlei verbanden, blijkt ook hier. In § 27 wordt de kerk centraal geplaatst. Later zal blijken dat de verabsolutering van de kerk een doorslaggevende rol speelt in de opbouw van het vrijgemaakte leven.
2. De 'brutale visie' van Schilder op cultuur (alleen christelijke cultuur is ware cultuur) zou van belang kunnen zijn voor een eigen kijk op literatuur en op de canon. Of dat inderdaad zo is, blijkt verderop.

---

³⁵ Idem, blz. 34

³⁶ Idem, blz. 74

³⁷ Douma 1966, blz. 178.

2.2.2 Gereformeerd Cultureel Maandblad *STIJL*

Een van de schriftelijke bronnen die mogelijk een rol hebben gespeeld in de meningvorming omtrent literatuur en literatuuronderwijs binnen de kring van de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) is het maandblad *STIJL*. Het blad richtte zich op leden van de vrijgemaakte kerken, zoals de redactie uitdrukkelijk verwoordt. Hieronder volgt eerst een beschrijving van het tijdschrift, een overzicht van de behandelde onderwerpen en eventuele aanzetten tot theorievorming.

1. Het tijdschrift

Het Gereformeerd Cultureel Maandblad *STIJL* was een uitgave van uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre N.V. uit Goes. Het tijdschrift verscheen als maandblad gedurende 4 jaar, van 1951 tot 1955. Na interne ruzie werd het blad opgeheven in 1955. Het blad werd uitgegeven in zwart-wit druk op A5-formaat met enkele illustraties. Over het ontstaan van het blad schrijft de literatuurcriticus Hans Werkman het volgende:

*“ In de zomer van 1951 werden de plannen voor STIJL gesmeed door twee vrijgemaakte jongemannen, twintigers, vrienden, de typograaf Marten J. Roorda uit het Friese Huizum en de Arnhemse psycholoog Piet Hekstra. Ze haalden er hun gezamenlijke Haagse vriend Mart Siesling bij. Alle drie publiceerden ze gedichten. Hekstra was poëziedirecteur van De vriend des huizes en deed samen met Kees Klap de poëzierubriek 'Het jonge geluid' in Op den Uitkijk, het culturele maandblad van Zomer & Keuning. De drie jeugdige dichters vonden dat er op hun eigen kerkelijk erf veel te veel gepolemiseerd werd over dogmatische en kerkrechtelijke kwesties en dat er een schreeuwend gebrek was aan cultureel besef. Ze trokken een redactie aan. De Kamper classicus D.J. Buwalda zou literatuurkritiek en geschiedenis doen, Hekstra zou poëzie bespreken, D.W.L. Milo, voorzitter van de gereformeerde organistenvereniging, nam muziek, de Amsterdamse kunsthistoricus Rookmaaker beeldende kunst en bouwkunst, Siesling zou over proza en cultuurfilosofie gaan schrijven en Roorda zou de redactiesecretaris zijn. Als uitgever vonden ze Oosterbaan & Le Cointre te Goes, in de persoon van K.C. van Spronsen, die als Rudolf van Reest romans publiceerde. Na een drukbezochte startbijeenkomst in hotel Wientjes te Zwolle begonnen de abonnees toe te stromen. Op het hoogtepunt had het blad ongeveer duizend abonnees. Ieder kwartaal vergaderde de redactie, samen met Van Spronsen, in De Oude Tram in Amersfoort.”*³⁸

2. De inhoud

Het tijdschrift *STIJL* bevatte in elk nummer beschouwingen over kunst en cultuur, boekbesprekingen, primair werk in de vorm van verhalen en gedichten en daarnaast nog mededelingen van het 'Landelijk Verband van Gereformeerde Koren'. In het allereerste nummer bijvoorbeeld vinden we achtereenvolgens: redactioneel 'Ter Inleiding' (2 pagina's), een gedicht (1), een beschouwing over een Renaissance-schilderij (4) met een kwart pagina bladvulling in de vorm van een kwatrijn, een fragment uit een nog te verschijnen meisjesboek (1,5), een beschouwing over kerkmuziek (1,5), een boekbespreking (1,5), informatie van het Landelijk Verband van Gereformeerde Koren (2), een

---

³⁸ Werkman, H., in Te Velde, M., Werkman, H. (red.), *Vrijgemaakte vreemdelingen, visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur, gezin*. Barneveld 2007.

gedicht (1), bespreking van een bundel poëzie (2), een beschouwing over 'Angst' n.a.v. een schilderij van Edward Munch (2,5), een beschouwing over orgelmuziek in de kerk (4), een gedicht (1) en ten slotte nog een boekbespreking van 6 pagina's.

Om nu te ontdekken welke lijnen door het blad *STIJL* getrokken worden, beperk ik me hier tot de artikelen en beschouwingen die met literatuur te maken hebben. Eerst een kwantitatief overzicht.

Van de gemiddeld 32 pagina's die het tijdschrift omvatte, werd meestal ongeveer de helft aan literatuur besteed. Het primaire werk (verhalend proza en gedichten) was van gereformeerde, c.q. vrijgemaakte auteurs, van wie de namen nu vergeten zijn. Al snel raakt deze bron opgedroogd, zo blijkt uit vergelijking met het laatste nummer: van de 32 bladzijden van de 4^e jaargang, nummer 12 (december 1955) bevat slechts 1 bladzijde een gedicht. Beschouwingen en besprekingen gaan voor het grootste deel over boeken van christelijke auteurs, maar er wordt ook aandacht gegeven aan werk van niet-christelijke, zgn. 'wereldse' schrijvers. In de rij van christelijke auteurs die aandacht krijgen, staan onder meer: D. van der Stoep, Okke Jager, Berendien Meijer-Schuiling, B. Nijenhuis en Rudolf van Reest. Maar daarnaast is er ook aandacht voor Multatuli, Rilke, Louis Couperus, Slauerhoff, Marsman en Guido Gezelle.

In de verantwoording van de redactie in het eerste nummer (1952, 1^e jaargang, nummer 1) wordt gewezen op de *'bron waaruit het initiatief tot oprichting van een eigen kunstperiodiek is opgekomen: de gemeenschap der heiligen binnen de gereformeerde kerken'*. De term 'gemeenschap der heiligen' verwijst naar een van de artikelen van de Apostolische Geloofsbelijdenis (het 'Credo') waarin van de kerk wordt gezegd dat zij de gemeenschap der heiligen is. Binnen de gereformeerde kerken wordt met 'gemeenschap der heiligen' vaak verwezen naar de onderlinge band die gelovigen, kerkleden, ervaren. Wie 'de kerk' dus opvat als: de Gereformeerde kerk (vrijgemaakt) beperkt die 'gemeenschap der heiligen' dan ook tot die kerkgemeenschap. Wie geen lid is van die kerk, valt dus buiten die gemeenschap der heiligen. De redactie vervolgt: *'Het kan niet anders of dit tijdschrift zal op zijn beurt dienstbaar moeten zijn aan deze gemeenschap en daarvan in zijn lezers, medewerkers en samenstellers een werkzaam deel vormen'*. *STIJL* wil ruimte bieden aan uitingen van kunst en voorlichting bieden op kunstgebied en andere terreinen van cultuur. Daarbij wil de redactie twee richtlijnen 'voor ogen houden': *'De eerste is dat al hetgeen wordt gepubliceerd, uiting moet zijn van gereformeerd kunstleven of van gereformeerde kunst- en cultuurbeschouwing. Hierbij verstaat zij onder "gereformeerd kunstleven" een door Gods Woord herboren kunstleven. (...) hetgeen behelst een wijze van uitdrukken, voorstellen en beelden, een wijze van kunstzinnig functioneren kortom, die het daglicht van Gods Openbaring over het mensenleven kan verdragen en er in kan gedijen. Als tweede, meer specifieke norm, (...) de maatstaf van het peil der publicaties'*.³⁹ Na een oproep aan de (toekomstige) lezers om het blad te lezen en te promoten, legt de redactie uit wat onder de ondertitel 'Gereformeerd Cultureel Maandblad' moet worden verstaan. Het woord cultuur biedt ruimte aan meer dan alleen kunstbeoefening en geeft de mogelijkheid om *'evenzeer aandacht te besteden aan andere gebieden van geestelijke interesse'*. En vervolgens schrijft de redactie: *'Tenslotte wil de Redactie niet verhelen, dat ons tijdschrift in beginsel radicaal kritisch staat – hetgeen niet steeds wil zeggen: radicaal afwijzend – tegenover alles wat zich buiten gereformeerde kring op cultureel terrein voordoet. Dit alles impliceert niet dat STIJL altijd en overal in de aanval zal zijn, maar wel dat het blad 'van nature' behalve een thetisch, ook een antithetisch karakter zal dragen. Er zal*

---

³⁹ *STIJL*, jaargang 1, nr. 1, 1952, blz. 1.

naar dit laatste niet programmatisch worden gestreefd, doch het is zeker dat zulks een simpele consequentie zal blijken te zijn van ons "in" en ons niet "van" deze wereld zijn'.⁴⁰ Met deze laatste opmerking wordt verwezen naar de eerder genoemde tegenstelling: christenen hebben een plaats op deze aarde te midden van andere mensen, maar ze moeten zichzelf 'onbesmet van de wereld bewaren'.⁴¹

3. Lezen met een gereformeerde bril: voorbeelden uit *STIJL*

Hoe werkte deze opstelling nu uit in de praktijk? Hieronder geef ik een aantal voorbeelden uit de vier jaargangen *STIJL* van beschouwingen en boekbesprekingen. Ik formuleer daarna een paar samenvattende kenmerken van de gereformeerd-vrijgemaakte literatuurbeschouwing.

- 3.1 In het eerste nummer bespreekt M.S. (= redacteur M.Siesling) een boekje van D. van der Stoep: 'August en Alida', een bundeling van schetsjes uit het dagblad 'Trouw'. M.S. waardeert de humor maar mist ook iets, wat in Van der Stoeps eerdere werk wel voorkwam: 'Wat echter in deze stuk voor stuk veel-zeggende schetsjes wordt gemist, is hetgeen een boek als 'Laterveer wil het rechte weten' voor christen-lezers rijker maakte. In dit werk ontbrak niet het waarlijk en tot de bodem ontdekkende geloof (bedoeld als leer, dus niet als persoonlijke gesteldheid van de schrijver⁴²). Want humor en zelfhumor zullen ons tenslotte aan ons zelf overlaten, wanneer wij er niet in zien een gave Gods, die de zonde-kennis begeleidt, doch er zelf nimmer toe leidt'.⁴³ Alleen als de recensent hem thans leest in het licht van Van der Stoeps vroegere publicaties '... heb ik er iets aan voor mijn geloofsleven'.

De boekbespreker heeft ook nog iets anders gevonden waaraan hij zich heeft gestoten. Er zijn 'sporadische uitingen in dit boekje, die een gevaar opleveren tijdens het lezen,...(...) Ik denk aan een ondoorgrondelijkheid als: "Maar op dat moment zag ik het met de kerk in ons land toch minder somber in dan ik het pleeg te doen". De geciteerde zin blijkt de slotzin van een schets. M.S. vindt dit ondoorgrondelijk: '... enorm suggestieve woorden over een zaak, die geen suggesties duldt, maar doorgronding eist. Hier schiet de humor te kort in zijn ontdekkende en zelfontdekkende functie en verwordt even, maar op een beslissend moment, tot middel om zich aan de werkelijkheid te onttrekken'.⁴⁴

Samengevat: een boek moet niet alleen maar leuk zijn, maar ook iets opleveren voor je 'geloofsleven'. En badinerend spreken over 'de kerk' mag niet.

- 3.2 In dezelfde uitgave wordt een dichtbundel van de christelijke dichteres Berendien Meijer-Schuiling besproken door P.A. Hekstra. Hij vindt de poëzie eenvoudig, maar constateert wel een ontwikkeling. Waarschijnlijk dweepte de dichteres eerst met Virginie Loveling, Alice Nahon en Adama van Scheltema. In het jeugdwerk van Meijer-Schuiling hoort men '... de "volkse" tonen van Nellie van Kol en de ijlere, aristocratische klanken van Jacqueline van der Waals, maar de werkelijke stem van Berendien Schuiling hoort men daarin zelden. Die hoort men pas als zij ouder geworden is en de dagelijkse strijd haar dichter bij God gebracht heeft

---

⁴⁰ Idem, blz. 2.

⁴¹ Bijbel: Jakobus 1: 27 (NBG-vertaling 1951).

⁴² De recensent maakt onderscheid tussen geloof=godsdienst, geloofsleer en geloof=een vast vertrouwen op God, enz. Koenen 1993.

⁴³ *STIJL*, 1,1. Blz. 14.

⁴⁴ Idem, blz. 14.

dan de mystieke verstillingen uit vroeger tijd'.⁴⁵

Daarmee wordt toch op z'n minst gesuggereerd dat poëzie pas werkelijk van niveau is als de schrijver dicht bij God leeft. De ware gereformeerde is ook wars van 'mystieke verstillingen': dat is te ongrijpbaar en te veel buiten de Bijbel om.

- 3.3 Hoe wordt nu over een 'werelds schrijver' als Piet Bakker gedacht? D.J.B. (redacteur D.J. Buwalda) bespreekt het boek 'De slag', 1951. Buwalda besteedt ruim vijfenhalve pagina aan het boek van Bakker, dat de slag in de Javazee beschrijft. Hij heeft fundamentele bezwaren tegen het boek, maar heeft ook bewondering voor de stijl: pittig, zakelijk, bondig geschreven. *'Piet Bakker is, zoals bekend, een geboren verteller, speciaal in den dialoogvorm*'. De recensent geniet van de beschrijving van 'prachtige typen', maar niet als dat christenen betreft: *'Bij wijze van journalistieke volledigheid komen in dit boek ook Christenen voor, zoals Piet Bakker zich die althans voorstelt. We denken aan de "evangeliseerende" predikantsvrouw in haar gesprek met een "humanistische" doktersvrouw, waarbij de eene armetierigheid de andere opvolgt in een uiterst mat en inhoudloos geteem met een voos slot. (...) Zoo constateert hij op blz. 24 bij een maaltijd van officieren: ... niemand bad, een opmerking, die ons voorlopig melodramatisch voorkomt bij gebrek aan éenige aanwijzing, dat de schrijver zulks betreurt*'.⁴⁶

Het fundamentele bezwaar van de recensent betreft de achterliggende oorzaak die Bakker aanwijst voor de nederlaag die Nederland leed in de oorlog rond Indië: *'... de nederlaag toeschrijft aan het uitblijven van hulp van de zijde der bondgenooten, en aan het verwaarloosde oorlogspotentiëel van Nederland*'. Buwalda speelt dan op de man: *'Nu, zulk een oppervlakkig, verwaten oordeel hadden we inderdaad verwacht van een auteur, die zich niet heeft ontzien "Het Volk" en "De Notenkraker" mee te redigeren...'* In genoemde bladen werd juist gepleit voor verzelfstandiging van Indië en deze vooroorlogse houding heeft er mee voor gezorgd dat leger en marine onvoldoende voorbereid waren. *'Wie echter het Woord Gods waarlijk eerbiedigt en de gangen Gods in de geschiedenis naspeurt, waagt het niet te spreken van tragiek. Die ziet alleen maar diepe, onpeilbare schuld. En beeft bij het drama van "De Slag" als bij één der vele, ontzaglijke toornuitbarstingen van de God des hemels.(...) (God) heeft het Nederlandsche volk een zelfstandig nationaal bestaan gegeven en een wereldroeping ten aanzien van Indië. Deze hoge verantwoordelijkheid heeft het echter verwaarloosd, Zijn daden vergeten, Zijn Woord verbasterd, Zijn Wet miskend, Zijn Kerk in een hoek gedrongen, voor zover zij althans nog pretendeert Zijn Kerk te zijn. Daarom is Hij bezig het te vernietigen, zijn nationale zelfstandigheid, zijn vlag, zijn geschiedenis*'. Hier wordt de auteur wel heel duidelijk de les gelezen: Bakker ziet de Slag bij Java niet als een toornuitbarsting van God en dat is fout.

- 3.4 In het vierde nummer bespreekt P.A.H. (redacteur P.A. Hekstra) een boekje van J.A. Rispens met de titel *Zonder Omwegen*, met een aantal beschouwingen. Rispens is een beleden auteur die over literatuur geschreven heeft en onder meer over Nietzsche. Rispens is *'...indertijd van twijfelaar tot een ongelovige geworden. Tot een zeer smartelijke levenservaring hem de weg terug deed inslaan*'.⁴⁷ Is Rispens daarmee een aanvaardbaar

---

⁴⁵ Idem, blz. 19.

⁴⁶ *STIJL*, 1,2. blz. 27.

⁴⁷ *STIJL*, 1,4. blz. 66.

auteur geworden? Hekstra verwijt hem *'...een grove aantasting van de ambtseer van Gods Zoon. (...) Laten wij gerust de term "dwaas" neerschrijven in de volle betekenis die de Bijbel daaraan toekent. (...) Alleen wanneer wij de Schrift gelovig naspreken, naschrijven en naleven kunnen wij wijs zijn'. 'En zo zien wij Rispens, als zwalker op de levenszee, tevens als een baken daarin'*. De zoekende, twijfelende Rispens is dus tegelijk een waarschuwing voor anderen. De recensent sluit af met de wens dat de auteur Rispens *'als verdwaalde zoon moge terugkeren tot de wachtende Vader. En de troost moge vinden van het totale Woord'*.

Mijn conclusie: zelfs een auteur die op zoek is en over God en Christus schrijft – dat zou een christen toch moeten waarderen – wordt verweten dat hij dat niet op de goede manier doet. De goede manier is hier de manier die in gereformeerde kring aangehangen wordt.

- 3.5 Over de Duitse dichter Rainer Maria Rilke wordt geschreven in jaargang 1, nr. 7, door M.R. (redacteur M. Roorda). Naast waardering voor deze *'grootmeester der poëzie'* is er ook een waarschuwing. *'... ook worden zijn verhalen en gedichten gebruikt op de Nederlandse Middelbare scholen. Wij willen trachten aan te tonen, aan de hand van enkele stukken uit Rilke's eigen werk, welk gevaar daarin schuilt'*. Na een citaat uit Rilkes werk vervolgt de recensent: *'Hoe mooi verbeeld is hier de verhouding tot God – zo schijnt het. Hoe gevóórlijk-mooi. Want van een begrijpen-via-de-Schrift en met het gelovig-genormeerde verstand is hier geen sprake. Rilke wil God begrijpen met zijn mystieke ziel; ervaren in zijn (schone) dromerijen.(...) maar: geen psychologen behoeven een waarachtig-onderscheidend gelovige te leren, dat alleen hij tot mystieke dromerijen komt, die vreemde (wjl aan de Schrift vervreemde) godsdienstige opvattingen heeft'*.⁴⁸

Opnieuw wordt de literaire kwaliteit geroemd (de recensent roept jonge dichters zelfs op om zich te verdiepen in Rilkes *Brieven aan een jonge dichter* omdat het zo leerzaam is), terwijl inhoudelijk de meetlat wordt gelegd langs de opvattingen van de schrijver. En opnieuw blijkt de afkeer van 'mystiek', althans van wat gereformeerden daaronder verstaan: de zweverige, in jezelf zoekende godservaring. Daartegenover staan de harde feiten van de Bijbel en het verstand.

- 3.6 Onder de titel 'Een monument voor Couperus' wordt aandacht besteed aan persoon en werk van Louis Couperus naar aanleiding van de aankondiging van de verschijning van de verzamelde werken van de Hagenaar. Ter inleiding verscheen het boekje *Over Louis Couperus* en daarover gaat deze beschouwing van de hand van M. Siesling.⁴⁹ Hij bewondert Couperus en hoewel hij Couperus' *'... verfijning, zijn pose en zijn subtiele acteurschap niet acht...'*, heeft hij oog voor de betekenis van zijn werk doordat Couperus zich onderscheidde van de gemiddelde fat door zijn hoge mate van zelfkennis en van tijdsbewustzijn. *'En ten tweede heeft hij in zijn boeken omtrent zijn eigen tijd geprofeteerd op zodanige wijze dat zijn stem ook onze tijd bereikt'*. Siesling geeft twee voorbeelden, één uit *Van Oude Mensen* en één uit *Eline Vere*: *'Vroeger zal men de dood van Eline misschien hebben opgevat als een "toevallige" tragische wending in de roman, maar heden ten dage heeft men deze "katastrofe" leren interpreteren als een teken van de komende maatschappelijke en culturele ondergang, die de europese samenleving destijds op verre afstand naderde en die Couperus als profetisch instrument zuiver registreerde'*. Couperus' preoccupatie met vergankelijkheid en dood blijkt

---

⁴⁸ *STIJL*, jrg 1, nr. 7, blz. 148.

⁴⁹ *STIJL*, jrg 1, nr. 7, blz. 260 e.v.

ook uit zijn 'antieke' romans. *'De verschrikkelijke ontoestbaarheid van zijn door de gedachte der ondergang bezeten proza-scheppingen (...) is de geestelijke fundering, welke onder het machtige monument van zijn "Verzamelde Werken" rust'*. Siesling kan het niet laten om in de laatste alinea nog het volgende toe te voegen: *'Het nageslacht heeft hem onderkend als de zijne. Zijn profetie komt tot worgende realiteit in onze dagen. Maar tot de erkenning van de Goddelijke gerichten zal de verering van de schitterende architectuur, waarin de wereld ook deze oordeelsaanzegging-uit-eigen-mond gekleed ziet, ons geslacht niet voeren'*.

Opnieuw valt de tegenstelling op: esthetische waardering voor Couperus' architectuur, maar ethische afwijzing, want het brengt de lezer niet tot het juiste inzicht.

- 3.7 Een bundel gedichten van een christelijke dichteres wordt besproken in jg 1, nr 11, vanaf bladzijde 266: van Jo Kalmijn-Spiereburg: 'Hoogtijden', Meppel 1951. Redacteur P.A. H(ekstra) zegt een aantal opvallende, misschien wel typerende, dingen over de dichteres en haar werk. Hij citeert eerst met instemming (de christelijk literator) Rijnsdorp die over de dichteres Jo Kalmijn heeft opgemerkt: *'Langzamerhand is in haar de overtuiging gegroeid, dat het christelijk dichterschap een grondwet heeft met enkele voorname hoofdstukken, zoals eenvoud, nederigheid en bereidheid tot dienen. Ook dreef haar bij al haar arbeid de sterke behoefte om duidelijk verstaanbaar te zijn'*. En Hekstra sluit daarop aan met het volgende: *'We zouden het ook zó kunnen zeggen: het doet weldadig aan de verzen van Jo Kalmijn te lezen. Bij haar ziet men, dat men pas christelijk kan dichten wanneer men christen is. Bij haar geen vermoeiende theorieën over cultuurtaak en wat dies meer zij, maar gewoon een (...) wat de hand vindt om te doen, zingen om wat de stem vindt om te zingen'*. De recensent waardeert het werk van deze christelijke dichteres, maar ... ze is Hervormd! De gereformeerden hebben zich in de 19^e eeuw afgescheiden van de hervormden en daarna hebben de vrijgemaakt-gereformeerden zich in 1944 weer afgescheiden van de gereformeerden. Wat vindt de vrijgemaakte recensent nu van de bundel van de hervormde dichteres?

*'Veel wordt ons duidelijk wanneer we bedenken, dat deze dichteres Hervormd is en in Utrecht woont: Utrecht, de gave, middeleeuwse stad, met zijn helderheid en zijn schemer in de vele oude kerkgebouwen. In deze sfeer leeft de dichteres. Misschien kent gij in Uw omgeving wel enige van haar soortgenoten: rustige hervormde mensen, die trouw ter kerke gaan, die nooit last hebben gehad van voortkankerend Kuyparianisme en die Barth met een zondige gemoedsrust over hun hoofden laten gaan. Traditioneel ingesteld houden ze het bij het oude, bewaren ze resten van het ongecompliceerde geloof uit het begin der reformatie. Soms kunnen we hen benijden om hun simpelheid, maar bij even nadenken weten wij, als leden van de ware kerk, aan wie de woorden Gods zijn toebetrouwd, toch ook veel meer, veel dieper en veel breder te mogen zien. Wij hebben weinig stijlvolle kerken, geen gestyleerde – grotendeels valse – liturgie, maar – gelukkig – ook veel minder overblijfselen van een zeker neo-platonisme in onze voorstellingen omtrent de hogere dingen. Niettemin kan een confrontatie met de onderhavige gevoelens en voorstellingen ons wel verrijken en zeker kunnen ze dat wanneer ze ons worden geboden in een schone vorm, welke op verrassende wijze vaak het gewaad der christelijke eenvoud is.'*⁵⁰ Dit citaat brengt treffend onder

---

⁵⁰ STIJL, jrg 1, nr. 7, blz. 266, 267.

woorden wat vrijgemaakten heel lang verweten is: de opvatting dat hun kerk de enige ware is. De arrogantie wordt hier verpakt in vriendelijk-neerbuigende woorden.

(Het blad *STIJL* heeft maar 4 jaar bestaan en al in de loop van de tweede jaargang treedt de redactie af als de uitgever – omdat hij het niet eens is met de kerkrechtelijke opstelling van een van de redactieleden – ingrijpt en het blad ‘zelf’ voortzet. De heer K.C. van Spronsen werkt als uitgever bij de uitgeversmaatschappij Oosterbaan & Le Cointre. Onder het pseudoniem *Rudolf van Reest* schrijft hij in het blad *STIJL*, maar ook in andere periodieken en hij schrijft romans. De inhoudelijke lijn van *STIJL* was bij dit conflict niet in geding. Uit de derde jaargang geef ik nog twee voorbeelden, beide van *R.v.R.* (= Rudolf van Reest, oftewel uitgever Van Spronsen), waaruit blijkt dat hij dezelfde opvattingen huldigt als de afgezette redactie).

3.8 In de rubriek ‘Litteraire Notities’ citeert Van Reest uit het ‘r.k. weekblad *De Linie*’ een zinsnede die hij opmerkelijk noemt, namelijk: *‘Er is een opmerkelijk uiteengaan ontstaan tussen de stijl der Kerk en de stijl der moderne Katholieke litteraire kritiek, althans een aanzienlijk deel daarvan. Over de oorzaken van dit verschijnsel kan men, uiteraard, uitvoerig discussiëren. Maar het is wel nauwelijks aan twijfel onderhevig dat de invloed der moderne psychologie daarin, tenminste, een aanzienlijk aandeel heeft. Wij menen, dat het tot onze culturele standing behoort, over de grote verschijnselen in het leven – zonde en dood, liefde, passie en vervoering – te spreken in “diepergaande” termen dan die, welke onze voorouders gebruikten, - en die de Kerk nog steeds gebruikt. Wij kunnen ons moeilijk voorstellen dat het mogelijk is, daarin nieuw licht te ontsteken zonder gebruikmaking van het nieuwe termen- en begrippenarsenaal...’*. Aan dit citaat uit ‘*De Linie*’ koppelt v.R. de volgende beschouwing:

*‘Mutatis mutandis kunnen we van de z.g. “protestantse” literatuur precies hetzelfde zeggen. Schaars zijn die romans en verzen, die nog volkomen zijn afgestemd op Kerk en belijdenis. Onze meeste, christelijke auteurs zijn afgedwaald van wat wij nog terecht noemen de “Moeder aller gelovigen”, de Kerk, en leven in het dwaalbegrip, dat zij hun problemen en ook wel probleempjes, hun passies en verlangens kunnen oplossen en bevredigen in de school der moderne, humanistisch georiënteerde psychologie. Geen wonder, dat we in ons litterair proza en poëzie niet verder kunnen komen, dan wat bloedloze twijfel en mystieke vaagheid’.*⁵¹

Ook hier blijkt welke plaats de kerk behoort te hebben in literaire uitingen. Over welke kerk het dan gaat wordt hier in het midden gelaten.

3.9 Een opmerkelijke boekbespreking uit hetzelfde nummer van de hand van dezelfde recensent betreft de roman ‘*Laatste Wagon*’ van de protestantse auteur B. Nijenhuis. Dit is ongeveer de enige christelijke auteur uit de jaren vijftig die nu, anno 2011, nog gelezen wordt. Zijn werk wordt zelfs nog herdrukt. Van *Laatste wagon* verscheen in 1999 nog een pocketeditie.⁵² De protestants-christelijke literatuurrecensent Hans Werkman zegt in 1994 over Nijenhuis: *‘Nijenhuis was de eerste die zijn voelhorens in zijn eigen tijd uitstak, hij kende Anna Blaman, Hermans en Sartre. Een voorbeeld daarvan is *Laatste wagon*, niet alleen een politieroman, maar ook een existentialistisch verhaal’.*⁵³ Hoe oordeelde het Gereformeerd Cultureel Maandblad *STIJL* in 1953 over dit boek? R.v.R. schrijft het volgende: *‘Deze roman ligt op*

⁵¹ *STIJL*, jrg 3, nr. 8, blz. 229.

⁵² Nijenhuis, B., *Laatste wagon*, De Groot Goudriaan 1999.

⁵³ Trouw 26 augustus 1994, Loes Smit, *De onbekendheid van een groot schrijver*.

hetzelfde vlak als het vorige werk van deze schrijver: “Dossier 333”, een aaneenschakeling van detectieve-trucjes. Ons kan dit genre niet bekoren. En wanneer er dan bovendien nog een “christelijke draad” doorheen geweven wordt, verwekt dit genre zelfs tegenzin. We krijgen te maken met echtbreuk, diefstal, zelfmoordplannen, mensenroof, spionage en alle vuiligheid die er maar in het riool der zonden aanwezig is. We zullen ons hebben te bezinnen op de vraag of wij zo maar naar eigen willekeur mogen jongleren met de zonde. Ik geloof er niets van. Wie de zonde uitschildert óm de **zonde**, om de spanning in het verhaal, om de intrige, de climax en de ontknoping zonder meer, pleegt een onzedelijke daad. Men kan dit pogen te camoufleren door er een christelijk tintje op te leggen, maar dat verergert slechts de situatie. Wij mogen en zijn vaak verplicht de zonde te tekenen in de literatuur, maar dan alleen slechts als ZONDE, zoals de Schrift ons deze leert zien. Wie er een litterair spelletje mee bedrijft heeft nog nooit iets van het satanisch karakter van de zonde begrepen. Hoe een auteur minstens een jaar en misschien langer bij het maken van zijn boek zich kan verdiepen en concentreren op zó’n riool van wanbedrijven, zonder er zelf van te gaan walgen, is mij onbegrijpelijk’.⁵⁴

Opnieuw een voorbeeld van de manier waarop het blad *STIJL* de meetlat legt langs literatuur, niet alleen van niet-christelijke schrijvers, maar ook van mede-christenen.

4 Vervolg op *STIJL*: *RUIMTE*

Zoals ik hierboven al vermeldde, bestond het blad *STIJL* slechts vier jaar. Namens de uitgever nam de heer K.C. van Spronsen (Rudolf van Reest) de leiding over, waardoor de redactie buiten spel kwam te staan. Om redenen, die mijn onderwerp niet raken, was de koers van de redactie blijkbaar niet welgevallig in de ogen van de uitgever. De redactie vond een andere uitgever en zette onder een nieuwe naam het blad voort: *RUIMTE, Gereformeerd Cultureel Tijdschrift*. Dit blad heeft bijna zes jaargangen volgemaakt, aanvankelijk in keurig drukwerk, later als gestencild blaadje. In het colofon staat bij het eerste nummer: *Verschijnt om de veertien dagen*, maar bij het doorbladeren van de jaargangen zag ik al snel dat die frequentie bij lange na niet gehaald is.

Ging *RUIMTE* op dezelfde voet verder als *STIJL*?

In het eerste nummer schrijft de redactie ‘Aan de lezers’ dat ze het beleid en de grondslag van *STIJL* ongewijzigd wil voortzetten, waarbij de band met de kerk voorop staat.⁵⁵ Verder wordt ingegaan op het conflict met de uitgever.

Ik geef nog enkele voorbeelden van de aanpak van de redactie. In de eerste jaargang, nummer 15 (mei 1955) wordt het boek *Zelfportret als legkaart* van Hella S. Haasse besproken. De recensent, P.A.H.(=Hekstra), legt de motieven van de schrijfster bloot en confronteert deze met de christelijke opvattingen, nauwkeuriger: met de opvattingen die in gereformeerde kring belangrijk worden gevonden. Haasse leeft vanuit humanistische opvattingen, waarbij het zoeken naar ‘synthese’ het belangrijkste is. Daarvan zegt Hekstra: “... de schrijfster is bereid alles in zich op te nemen. Bijbelse begrippen als zonde en antithese worden hier weggevaagd, niet gerekend doordat de qualificatie van goed en kwaad uiteindelijk vernevelt in de grootsheid der kosmos.”⁵⁶ De recensie besluit met: “Het individuele is hier ingebed in een kosmisch geheel, dat echter niet staat onder een erkende god en dat

⁵⁴ *STIJL*, jrg. 3, nr. 8, blz. 278.

⁵⁵ *RUIMTE*, jaargang 1, nr. 1, juli 1954, blz. 1

⁵⁶ *RUIMTE*, jaargang 1, nr. 15, mei 1955, blz. 243.

niet bestaat bij de gratie van zijn Christus. En daarom is dit veelszins knappe werkstuk onderworpen aan de ijdelheid, is de poging tot integratie een fictie en wenst men de schrijfster toe dat zij mag leren kennen de hunkering naar het volmaakte, waartoe wij nimmer uit eigen kracht kunnen opstijgen, doch dat ons geschonken wordt, enkel om de verdienste van Hem, Die de mens en de gehele schepping verlost."⁵⁷

Dezelfde P.A.H. bespreekt een boek van een christelijke auteur, dat ook al in het blad *STIJL* besproken werd door Rudolf van Reest. Hekstra neemt afstand van een opmerking van Van Reest en gebruikt daarbij de karakterisering 'vrijgemaakte hoogmoed'! In zijn bespreking van *Laatste wagon* van B. Nijenhuis schrijft redacteur Hekstra het volgende: "*Nijenhuis poogt ons opnieuw de spanningen tussen zonde en genade te tekenen. Wie hem daarover critiseren wil zal toch een ander uitgangspunt dienen te nemen dan Rudolf van Reest deed (STIJL, sept. 1954), die de auteur in 'vrijgemaakte' (bewaars ons!) hoogmoed toevoegt: 'Hoe een auteur minstens een jaar en misschien langer bij het maken van zijn boek zich kan verdiepen en concentreren op zo'n riool van wanbedrijven, zonder er zelf van te gaan walgen, is mij onbegrijpelijk.' Zulk een insinuatie brengt ons geen stap verder bij het oplossen van de vraag hoever de christen-auteur (en ieder die een bepaalde taak heeft in het begrijpen van zijn medemensen) mag of moet gaan in het na-beleven (in de zin van overdenken) van de zonde van een ander.*"⁵⁸ Vervolgens pleit Hekstra ervoor je eerst solidair te weten met de zondaar en ongelovige en naast hem te gaan staan en pas dan "... zullen we kunnen leven om de zondige naaste te winnen voor de Heiland van zondaren."⁵⁹

Het komt mij heel opmerkelijk voor dat Hekstra Van Reest verwijt wat hij zelf (bijvoorbeeld in bovengenoemde recensie van Hella S. Haasse) ook doet. Dat hij de opmerking van Van Reest als vrijgemaakte hoogmoed betitelt, komt misschien voort uit de onderlinge verhoudingen die na de coup van de uitgever waarschijnlijk niet optimaal meer waren.

Een – in mijn ogen – extreem voorbeeld van de vrijgemaakte aanpak vinden we in een bespreking van J.L.S. (redacteur J.L. Struik) van het boek *Van Hollandse jongens in de Duitse tijd*, geschreven door Aart Romijn.⁶⁰ Het boek gaat over een gewoon gezin in oorlogstijd en is bedoeld voor jongeren en "...het wil laten zien, wat is gebeurd en hoe ons volk zich daaronder heeft gedragen." Nadat Struik eerst een opmerking heeft gemaakt over het 'verzet' in de Tweede Wereldoorlog (hij vindt namelijk niet alles verzet, soms is het naar zijn oordeel 'ongehoorzaamheid'), spreekt hij over iets wat hij gemist heeft: "*En dan missen we nog iets. Hoe ons volk zich gedroeg, wilde de schrijver laten zien. Maar heeft hij niet opgemerkt, dat juist in deze tijd van weinig verootmoediging voor de HEERE en van veel verkeerd zich stellen tegen de macht, de Gereformeerde kerken, eens door 's HEEREN genade uit 't diensthuis der hiërarchie uitgeleid, aan 't vervolgen om des Woords wille zijn gegaan en zo kerk òf geworden zijn? Dat dat gebeurde, terwijl men 'interkerkelijk' zo samenwerkte in deze nooddijd. Zie dit behoort ook tot het 'hoe ons volk zich gedroeg'.*"⁶¹ De schrijver sluit af met de opmerking dat hij het boek voor de jeugd kan aanbevelen "... als historische tekening, maar dat onze kinderen daarbij Schriftuurlijke onderwijzing behoeven om de hier getekende historie alleszins recht te zien."⁶²

Met 'Gereformeerde kerken die aan het vervolgen zijn gegaan', worden de kerken bedoeld die ervoor gezorgd hebben dat een minderheid zich genoodzaakt zag zich 'vrij te maken' van van

⁵⁷ A.w. blz. 244.

⁵⁸ *RUIMTE*, jaargang 1, nr. 16, mei 1955, blz. 263.

⁵⁹ A.w. blz. 263.

⁶⁰ In: *RUIMTE*, jaargang 2, nr. 10, januari 1957, blz. 18, 19.

⁶¹ A.w. blz. 18.

⁶² Idem.

bovenaf opgelegde (vandaar: hiërarchie) synodebesluiten. Hoezeer de vrijgemaakten dachten dat hun kerkgeschiedenis tot het centrum van de gebeurtenissen behoorde, blijkt wel uit deze opmerking. Daar komt nog bij dat die specifieke kijk op de oorlog en op de onderlinge strijd in de kerk hier 'schriftuurlijk' genoemd wordt.

Ook in het blad *RUIMTE* was weinig aandacht voor algemene, niet-christelijke literatuur en de houding die christenen daartegenover moesten innemen. Het werk van christelijke auteurs werd wel besproken, maar niet erg positief als de auteur niet dezelfde keuzes had gemaakt als de redactie van *RUIMTE*. Nog één voorbeeld ten slotte van opnieuw een boek van B. Nijenhuis, *De Tornado* (1957). M.J.R. (redactielid M.J. Roorda) heeft nog liever een goede, niet-christelijke, psychologische roman dan dit boek. De roman beschrijft een drietal personen die alle drie aangrijpende gebeurtenissen hebben meegemaakt en bezig zijn zich opnieuw op het doel van het leven te bezinnen. *“Er is met dit drietal veel gaande, maar het komt eerst tot een oplossing door een nieuwe ramp. Nijenhuis lijkt de dan verkregen oplossing ‘bekering’ te willen noemen, maar overtuigt daarvan niet. Had hij, in plaats van over geloofsconflicten, over het psychologische begrip ‘verdringing’ gesproken en de oplossing daarvan geen bekeringsbetekenis toegekend, zijn roman zou kunnen worden geapprecieerd als een goede, niet-christelijke, psychologische roman. De nu aan de gebeurtenissen toegekende betekenis bederft de opzet.”*⁶³

Eerst wordt Nijenhuis iets in de schoenen geschoven ('lijkt (...) bekering te willen noemen') en vervolgens wordt die invulling afgekeurd.

5 Samenvatting

Uit bovenstaand overzicht haal ik een aantal lijnen die te herkennen zijn in de manier waarop de bladen *STIJL* en *RUIMTE* probeerden vorm te geven aan hun doelstelling.

- a. De bladen willen nadrukkelijk 'kerkgebonden' zijn: voortkomend uit de kring van de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) wil de redactie schrijven voor de achterban uit die kerken. Wat van buiten die kerk afkomstig is, wordt met wantrouwen bekeken. In aansluiting daaraan worden ook opvattingen van andere christenen uiterst kritisch bejegend. De ware kerk is de gereformeerd-vrijgemaakte kerk. Deze suggestie komt vaak mee in de manier waarop naar andersdenkenden wordt gekeken, maar wordt soms ook expliciet onder woorden gebracht.
- b. Gereformeerden dachten in de jaren vijftig sterk vanuit de 'antithese': de tegenstelling tussen gelovigen en niet-gelovigen, tussen kerk en wereld. Om gelovigen behulpzaam te zijn bij hun strijd tegen het ongeloof, tegen het kwaad, hielpen schrijvers in bladen als *STIJL* om de dwaling te herkennen. Ze legden de vinger bij verkeerde opvattingen.
- c. De bladen hebben niet veel aandacht voor literatuur die in de jaren vijftig actueel is. In de jaargangen worden bijvoorbeeld 'De Vijftigers' nergens genoemd.
- d. Vaak wordt wel het onderscheid gemaakt tussen literaire kwaliteit of vakmanschap en de (impliciete) opvattingen van de schrijver. Men waardeert een boek als 'knap geschreven', maar vervolgens worden wel ethische en morele maatstaven aangelegd om het boek af te keuren. Dit heeft ook voor het literatuuronderwijs gevolgen: hoe moet je omgaan met de discrepantie tussen esthetische waardering en ethische afkeuring?

---

⁶³ *RUIMTE*, jaargang 3, nr. 1, april 1957, blz. 19.

- e. Naar gereformeerde overtuiging wordt de afkeer van mystiek enkele keren duidelijk onder woorden gebracht. Gereformeerden geloven dat God tot de mensheid gesproken heeft door zijn woord: de Bijbel. Daar buitenom is er geen bijzondere inspiratie te verwachten, omdat zulke ingevingen of 'stemmen' niet controleerbaar zijn. Men wantrouwt particuliere openbaringen. Het gereformeerde geloof is sterk rationeel en beredeneerbaar en moet altijd te controleren zijn door wat men in de Bijbel kan nazoeken.

2.2.3 'Een boos en overspelig geslacht'

Het gereformeerd-vrijgemaakte volksdeel werd geestelijk gevoed door het dagblad *Gereformeerd Gezinsblad* (later: *Nederlands Dagblad*) en daarnaast ook door het officieuze kerkelijk weekblad *De Reformatie*. Dit blad gaf leiding aan vele discussies in kerkelijke kring. De uitgever van *De Reformatie* gaf ook vier maal per jaar een boek uit onder de abonnees in de zogenoemde Reformatie-boekenserie, afgekort RB-serie. Het betrof boeken met populair-theologische onderwerpen, Bijbeluitleg, ethische onderwerpen, geschiedenis en opvoeding/onderwijs. In 1975 verscheen in deze serie een boek van G. Slings onder de titel *'Een boos en overspelig geslacht'*. De auteur, leraar Nederlands Gert Slings, werkzaam aan de Gereformeerde Scholengemeenschap Rotterdam, gaf in deze uitgave een overzicht van de moderne, twintigste-eeuwse literatuur, gezien vanuit christelijk standpunt. Eigenlijk was het boek een omwerking van Slings' lessen. Er verscheen al snel een tweede druk, wat niet zo vaak gebeurde met boeken uit de RB-serie.

In dit hoofdstuk bespreek ik het boek van G. Slings. Daarbij betrek ik ook een recensie van het boek, geschreven door een collega-docent uit Groningen/Zwolle. En tenslotte geef ik iets door uit een artikel van W.A.M. de Moor, die onder de titel *Te midden van een boos en overspelig geslacht* in 1998 een overzicht gaf van de vrijgemaakte onderwijswijze.⁶⁴

1 Bedoeling

In zijn 'Woord vooraf' geeft Slings een verantwoording van de bedoeling van zijn boek. Het is bestemd voor "... de gereformeerde ouders en hun kinderen die aan de hand van de Heilige Schrift een antwoord zoeken op de problemen die de moderne literatuur oproept." Het probleem voor ouders is vaak dat ze hun kinderen wel willen voorlichten maar niet over de kennis en de mogelijkheden beschikken. Daarbij vraagt onze snel veranderende tijd om steeds hernieuwde bezinning op actuele problemen. *"Een nieuwe tijd geeft nieuwe verantwoordelijkheden en vraagt een nieuwe oriëntatie ten aanzien van ons vreemdelingschap in deze wereld. Christus heeft immers Zijn Vader niet gebeden, dat Hij de Zijnen uit de wereld zou nemen. Hij heeft wel gebeden, dat de Zijnen niet van de wereld zouden worden."* Even verderop: *"Men kan het dus beschouwen als een handreiking aan de ouders en de oudere jeugd met betrekking tot de moderne literatuur, opdat met name de jongeren een open oog leren hebben voor de gevaren die ook hen bedreigen, maar ook voor de wanhoop, angst, zinloosheid en dood die het wezenlijke van de wereld uitmaken."*⁶⁵

*"Tenslotte moet worden opgemerkt, dat ik geprobeerd heb me te laten beheersen door het 'gij geheel anders' temidden van een boos en overspelig geslacht, waarbij duidelijk de Schriftuurlijke antithese wordt gesteld en aanvaard."*⁶⁶ Met dit laatste wordt de Bijbels gefundeerde tegenstelling bedoeld tussen gelovigen en ongelovigen.

Ik stip een paar opvallende zaken aan.

---

⁶⁴ Moor, W.A.M. de, W.A.M. de Moor, 'Temidden van een boos en overspelig geslacht. Een introductie tot 'begeleide confrontatie' van leerlingen met moderne literatuur.' In *TSJIP/LETTEREN, tijdschrift voor literaire, culturele en kunstzinnige vorming*, jaargang 8, nr. 1, april 1998.

⁶⁵ Slings 1975, blz. 17.

⁶⁶ Slings 1975, blz. 18.

In de eerste plaats is duidelijk dat Slings sterk leunt op de Bijbel en op Bijbelse voorschriften. Hij probeert een antwoord te vinden op problemen die de moderne literatuur oproept ‘aan de hand van de Heilige Schrift’.

Slings gebruikt een aantal – in protestantse, misschien nauwkeuriger: in gereformeerde kring gangbare – thema’s: vreemdelingschap, antithese. De christen wordt beschouwd als vreemdeling die slechts tijdelijk op aarde is, onderweg van het aardse, naar het beloofde hemelse paradijs. Hij is dus wel ‘in’ deze wereld en neemt deel aan alles wat hier op aarde gebeurt, maar hij mag niet ‘van’ deze wereld worden, dus erin opgaan, ‘werelds’ worden. Slings verwijst naar het gebed dat Jezus Christus volgens het Bijbelboek Johannes (hoofdstuk 17⁶⁷) uitsprak, waarin hij voor zijn volgelingen bidt.

De uitdrukking ‘gij geheel anders’ is eveneens een citaat uit de Bijbel. In een van de boeken van het Nieuwe Testament schrijft Paulus aan de gemeente in Efeze over de levensstijl die van christenen gevraagd wordt tegenover het losbandige leven van de ‘heidenen’. *“Maar gij geheel anders: gij hebt Christus leren kennen.”*⁶⁸ Christenen moeten zich verre houden van losbandigheid, verduistering, vervreemding en onzedelijkheid. Die ‘heidenen’ worden door Slings ook aangeduid met ‘een boos en overspelig geslacht’, waarmee hij opnieuw uit de Bijbel citeert, uit Mattheus 12, waarin Jezus tegen zijn tegenstanders zegt: *“Maar Hij antwoordde hun en zeide: Een boos en overspelig geslacht verlangt een teken, maar het zal geen teken ontvangen dan het teken van Jona, de profeet.”* In de nieuwste Bijbelvertaling staat overigens ‘een verdorven en trouweloze generatie’. De titel suggereert dat schrijvers van moderne literatuur tot die heidenen behoren, die zo – nogal generaliserend – als ‘boos en overspelig’ of ‘verdorven en trouweloos’ aangeduid worden. In een korte boekaankondiging van het Nederlands Bibliotheek- en Lektuur Centrum wordt van het boek van Slings gezegd: *“Dit boek met z’n ongelukkig gekozen titel dwingt tot confrontatie en bezinning, een niet geringe prestatie van de auteur.”*⁶⁹

Als motto heeft de auteur een citaat uit het Woordenboek der Nederlandse Taal genomen (deel XVI, 1138): *“Een teeken des tijds, der tijden: waaruit men den tijd, een zeker tijdperk, leert kennen. De uitdr. is aan het N.T. ontleend. Het aanschijn des hemels weet gy wel te onderscheyden, ende en kondt gy de teekenen der tijden niet onderscheyden? Matth. 16,3.”* De tekenen der tijden zijn in religieuze, Bijbelse zin de signalen waaruit men kan opmaken dat het met de geschiedenis van de aarde op een gegeven ogenblik afgelopen is. Dan is de goddeloosheid op aarde zo toegenomen dat God besluit een nieuwe aarde te laten ontstaan en alle mensen die hem niet erkennen, te vernietigen.

2 Overzicht van de inhoud

In elf hoofdstukken geeft Slings een uitvoerig overzicht van de ideeënwereld die schuil gaat achter veel moderne literatuur. Hij pakt het grondig aan en geeft een overzichtelijke indeling met paragrafen en subparagrafen om de lezers (ouders en jongeren) behulpzaam te zijn.

In het eerste hoofdstuk, getiteld ‘De moderne literatuur als teken des tijds’, gaat het over het begrip modern en over moderne literatuur als spiegel van deze tijd (een kunstenaar wordt bepaald door de tijd waarin hij leeft en werkt, en tegelijkertijd heeft hij er invloed op), als seismogram van deze tijd

---

⁶⁷ Bijvoorbeeld Johannes 17: 11 *“Zij blijven wel in de wereld.”* en 14 *“De wereld haat hen, omdat ze niet bij de wereld horen.”*

⁶⁸ Bijbel, vertaling NBG 1951, Efeziërs 4:20.

⁶⁹ Geciteerd via een advertentie van de uitgever in *De Reformatie*, jaargang 50, nr 49, 27 september 1975.

(*“Zoals een seismograaf trillingen in de aardkorst registreert, die met de menselijke zintuigen niet of bijna niet waarneembaar zijn, omdat ze zeer licht zijn of van grote afstand komen, zo kunnen de schrijvers uiting geven aan een levensgevoel dat in de nabije toekomst bij de massa aan de oppervlakte zal komen.”*⁷⁰) en als teken des tijds. In deze laatste paragraaf brengt Slings nogmaals onder woorden wat hij beoogt: *“De moderne literatuur als teken des tijds – vanuit deze visie willen we aan het werk gaan, opdat we goed weten hoe wij en onze kinderen worden bedreigd, maar ook hoe we worden beschermd, wanneer we in gehoorzaamheid aan en in vertrouwen op Christus, onze Koning, ons leven inrichten. De satan en zijn demonen gebruiken alle hun ten dienste staande middelen om het volk van God te vernietigen. Ze opereren incognito en vinden ook in de moderne literatuur een ideaal actieterrein, maar uit de Schrift kennen we hun werkplan (2 Cor. 2:11).”*⁷¹ Met deze laatste verwijzing naar een citaat uit de Bijbel toont Slings opnieuw aan dat hij met de Bijbel in de hand de confrontatie aangaat met de moderne literatuur.

Vervolgens behandelt Slings ‘Enkele achtergronden van de moderne literatuur’: secularisatie, Nietzsche en het nihilisme, Freud, Kafka, Sartre en het existentialisme, Albert Camus (hfdst.II). In het derde hoofdstuk gaat het over de verhouding tot God: God als bedreiging, als machteloze toeschouwer en als projectie van menselijke angsten (onder meer bij Feuerbach, Freud, Louis-Paul Boon, Van het Reve en Wolkers). Daarna wordt ‘de zinloosheid van het bestaan in de moderne literatuur’ aan de orde gesteld en volgt een redelijk uitvoerige bespreking van werk van Van het Reve (De Avonden), Hermans (Het behouden huis en De donkere kamer van Damocles) en van Mulisch (Het stenen bruidsbed). In hoofdstuk V gaat het over ‘eenzaamheid’ en daarin worden Sartre, Hermans, Blaman en Wolkers besproken. Hoofdstuk VI gaat over ‘angst en wanhoop’ bij Sartre en Wolkers. Hoofdstuk VII behandelt ‘de seksualiteit in de moderne literatuur’ met onder meer een overzicht van ‘Ontwikkeling van de verontwaardiging’, vanaf ‘Een voetreis naar Rome’, via ‘De avonden’, ‘Eenzaam avontuur’, ‘Ik Jan Cremer’ tot het proces rond ‘Nader tot U’.

Hoofdstuk VIII gaat over het engagement in de moderne literatuur aan de hand van de schrijvers Elburg, Boon, Claus en Mulisch.

Hoofdstuk IX behandelt in een historisch overzicht ‘Opvattingen over de literatuur als wapen’. Beginnend bij christenen uit het begin van onze jaartelling en hun houding tegenover de klassieke literatuur, maakt Slings daarna een grote sprong naar het marxisme, de opvattingen van Sartre en van een rijtje moderne schrijvers.

Hoofdstuk X behandelt moderne literatuur en identificatie. *“De lezer wordt meegevoerd en hij laat zich in zekere zin passief leiden door de volgorde die hem letterlijk vóórgeschreven is. Hij raakt uit de gebruikelijke orde die hij kent in een orde die hem opgelegd wordt. Dit is de geheel eigen werkelijkheid van het boek, waarin mijn lezende ik vertoeft tijdens het leesproces. Deze werkelijkheid blijkt zo verschillend van de echte werkelijkheid, dat men de gebeurtenissen ook heel anders gaat beoordelen.”*⁷² Het laatste hoofdstuk (XI) gaat over de beoordeling van de moderne literatuur. Onder de titel ‘Onze jongeren en de moderne literatuur’ gaat het dan in een viertal paragrafen over: De moderne literatuur als bedreiging; De moderne literatuur als bedreiging van hun verhouding tot

---

⁷⁰ Slings, 1975, blz. 26.

⁷¹ Slings 1975, 33.

⁷² Slings 1975, blz. 218.

God; De moderne literatuur als bedreiging van de zin van hun bestaan, en: De moderne literatuur als bedreiging van hun liefde.

Uit dit overzicht blijkt wel dat G. Slings van een grondige aanpak hield. Achterin het boek (van 250 bladzijden) dat bedoeld is voor de gemiddelde gereformeerde ouder en lezer van het kerkelijk weekblad *De Reformatie* vinden we nog vijf bladzijden met noten die verwijzen naar geraadpleegde (wetenschappelijke) literatuur en een lijst met titels van 25 twintigste-eeuwse romans. Slings wijst vooral op de gevaren van moderne literatuur: 'een groot gevaar' (230), 'een verwoestende uitwerking' (230), 'over het algemeen zeer schadelijk' (233), 'Alles is hopeloos en uitzichtloos.' (234), 'zonder meer verwerpelijk' (237). Het boek ademt vooral een afwijzende, waarschuwende sfeer.

3 Recensie

In het blad *De Reformatie* (van de uitgever van het boek van Slings) verscheen een kritische recensie, geschreven door de pas afgestudeerde neerlandicus J.F. Geerds te Groningen.

Onder de titel '*Moderne literatuur*' bespreekt Geerds de tweede druk van '*Een boos en overspelig geslacht*', die al een maand na de eerste druk verscheen.⁷³ Hij heeft "*waardering voor Slings' onderneming als geheel*"⁷⁴, maar formuleert een aantal wezenlijke punten van kritiek.

1. Slings vereenzelvt modern met avant-garde (wat Geerds op zich al problematisch vindt) en stelt dat de moderne kunstenaar afscheid heeft genomen van de renaissancistische kunstopvatting die gebaseerd was op verstand en op waarneming en imitatie van de werkelijkheid. De moderne kunstenaar dient niet meer de schoonheid, maar is uit op een schok-effect. Het gaat om de geestesgesteldheid die daarachter ligt. Iedere norm zowel wat de vorm als wat de inhoud betreft, wordt daarin stelselmatig ontkend. Aldus Slings.

Geerds zegt daarvan: "*... voor Slings is de renaissancistische kunstopvatting blijkbaar normatief.*" Nadat hij zich heeft afgevraagd of er tussen renaissance en moderne tijd niet van alles veranderd is, stelt Geerds tegenover de renaissance-als-norm dat het begrip 'schoonheid' voor renaissancisten nogal neo-platoons van karakter was. "*Maar wat voor aantrekkelijks heeft dat schoonheidsbegrip dan nog voor hem?*" En: "*... ook 'werkelijkheid' heeft niet zonder meer objectieve, maar subjectieve aspecten. De mens vormt zich een beeld van de werkelijkheid, een visie op de realiteit die hem dagelijks omringt. Maar ook dat beeld, die visie maakt weer deel uit van de totale werkelijkheid. (...) Het lijkt mij onjuist te onderscheiden tussen kunstenaars die wél en kunstenaars die niét overeenkomstig de werkelijkheid werken. Iéder kunstenaar werkt volgens het beeld dat hij zich gevormd heeft van wat hij meent dat de 'werkelijkheid' is.*"

Geerds verwijst naar de drie functies die Slings voor literatuur aanwijst: als spiegel, als seismogram en als 'teken des tijds', zie boven. Maar hoe doe je dat, al lezende, vraagt Geerds zich af: "*Ik zal toch eerst de tijdgeest moeten kennen en mijn opvatting, mijn eigen conceptie daarvan voor mijzelf moeten formuleren om te kunnen constateren, hoe de tijdgeest zijn invloed op het betreffende literaire werk heeft uitgeoefend. Onafhankelijk van de tijd waarin*

⁷³ J.F. Geerds, *Moderne literatuur*, in *De Reformatie*, jaargang 50, nr. 42, 9 augustus 1975, blz. 334, 335.

⁷⁴ Citaten uit genoemd artikel, Geerds 1975.

ik leef en van de tijdgeest die ik mede bepaal kan ik echter niet een 'tijdgeest' definiëren, noch die van een vroegere periode, noch die van de huidige."

2. Het tweede punt dat Geerds behandelt, is (samengevat) de manier van lezen van een roman. Naar aanleiding van het hoofdstuk (X) over 'Moderne literatuur en identificatie' bespreekt Geerds de 'werkelijkheid op papier', een wereld in woorden. Maar wat is nu het eigene van een literair werk? *"Slings vertelt hem (=de lezer) niet, dat er van hem als lezer van een literair werk, wanneer hij een roman ter hand neemt, verwacht wordt dat hij zich aan bepaalde afspraken houdt. (...) ... dat hij de wereld van het boek zal accepteren en interpreteren als fictioneel, verzonnen."* *"Een bezwaar tegen Een boos en overspelig geslacht is, dat de auteur geen enkele aandacht besteedt aan fundamentele literair-technische problemen. Hij zegt in zijn Woord vooraf dat hij dat niet wil, maar hij heeft dan toch onvoldoende in de gaten, dat hij daardoor grotendeels aan zijn doel voorbijschiet. Hoe zal een lezer lezen als hij niet weet hoe hij lezen moet?"*

Geerds vat samen: *"Slings maakt zijn lezers niet duidelijk wat het verschil is tussen interpreteren, begrijpen en geloven van een roman."*

3. In de derde plaats formuleert Geerds een fundamenteel bezwaar tegen Slings' benadering van moderne literatuur. Slings meent aan het eind van zijn boek te hebben aangetoond dat de moderne literatuur kan worden beschouwd als een teken des tijds, *"... doordat er sprake is van een doorbraak van zonde en ongerechtigheid, zoals in de geschiedenis van de literatuur nog niet eerder is voorgekomen."*⁷⁵ Geerds vraagt: *"Om ons nu tot de nederlandstalige literatuur te beperken: houdt Slings dit ook staande ten aanzien van De Vos Reynaerde? Vindt hij geweldig veel middeleeuwse 'genoechlijke cluten' niet ronduit scabreus? Is Een liefde van L. van Deyssel (Ik bedoel hier de ongekuiste editie) zo verheffend? Gaf de hele pessimistische literatuur van rond de eeuwwisseling (de zgn. fin de siècle') van zo'n gezonde levensvisie blijkt? Is Couperus zo fris? Neen, Slings toont hier niet aan, dat de moderne tijd slechter is dan de vroegere; en ook wat betreft de literatuur moet het bewijs nog geleverd worden."*

Het valt Geerds op dat Slings de literatuur overwegend negatief benadert. Slings wil liever niet dat de jeugd zich onvoorbereid met de literatuur bezighoudt. En dat is juist wat Geerds hem verwijt: *"Hij heeft de lezers te weinig de benodigde werktuigen aangereikt die ze nodig hebben om zelf een boek te kunnen lezen."*

Uit deze recensie blijkt dat twee gereformeerde neerlandici heel verschillend tegen literatuur aankijken: beiden werken ze aan een vrijgemaakte school. Slings is dan al enige tijd docent aan de scholengemeenschap in Rotterdam en Geerds is juist afgestudeerd en werkt kort in Groningen en daarna in Zwolle. In het volgende hoofdstuk kom ik op hun opvattingen terug.

---

⁷⁵ Slings 1975, blz. 230.

4 De Moor over Slings

In het blad *TSJIP/LETTEREN* geeft de literatuurwetenschapper W.A.M. de Moor in 1998 een overzicht van de omgang met literatuur op gereformeerde (en reformatorische) scholen.⁷⁶

Na een aantal inleidende opmerkingen over moraal en waarden en normen, komt De Moor op het onderwerp literatuuronderwijs. Hij schrijft het volgende:

“Voor de meeste lezers is het begrip ‘modern’ in de combinatie ‘moderne literatuur’ nauwelijks meer dan een tijdsaanduiding: literatuur van onze eigen tijd. Wie met een oprecht reformatorisch lezer praat over ‘de moderne roman’, constateert daarentegen al gauw dat hij zich, als die gemiddelde Nederlandse lezer, nauwelijks bewust is van de lading die het adjectief ‘modern’ in reformatorische kringen bezit. ‘Modern’ betekent daar ‘gevaar, let op!’. Vandaar dat de literatuurdocent die lesgeeft op een der vijftien reformatorische scholen of een van de vier scholengemeenschappen der vrijgemaakt gereformeerden bijzondere aandacht schenkt aan de begeleiding van leerlingen bij het lezen van literatuur. Niet in de eerste plaats omdat de romans zo moeilijk zouden zijn geworden, te complex, maar omdat zij, zonder die begeleiding leerlingen tekort zouden doen op de weg naar het heil.

Een boos en overspelig geslacht.

Deze ominieuze titel gaf de neerlandicus G.Slings halverwege de jaren zeventig aan een boek dat hij wijdde ‘aan de moderne literatuur als teken des tijds’, en waarvan ik de derde druk las, verschenen bij de uitgever Oosterbaan & Le Cointre. Dezen waren het die Slings vroegen het boek te schrijven, uit zorg voor de ontwikkelingen in de literatuur. Juist in de jaren zestig brak de God-ontkennende, God-negerende of God-ervloekende roman door, werd ook in Nederland het gedachtengoed van Sartre en Camus wijd verspreid en kregen Van het Reve – later Reve – , Hermans, Mulisch, Wolkers, Boon en Claus algemene erkenning. Denk niet dat Slings in zijn milieu als een conservatief man gold en geldt. Hij wilde zijn leerlingen niet afsluiten voor deze vorm van ‘moderne’ literatuur, zoals in bepaalde orthodox-christelijke kringen gebeurde, maar weigerde hen over te geven aan de goden.

School in het verlengde van het gezin

Met zijn bijzonder zorgvuldig geschreven en bekwaam opgezette boek hield Slings nadrukkelijk de relatie in stand die de reformatorischen en vrijgemaakt gereformeerden tot op de dag van vandaag wezenlijk vinden voor de opvoeding van jonge mensen: de school als verlengstuk van het gezin. Slings richtte zich met zijn boek in de eerste plaats op de ouders: ‘Wanneer de ouders met vrucht hun kinderen naar hun opdracht willen onderrichten inzake de moderne literatuur, dienen ze te weten waarover ze het hebben.’ Veel kinderen die in de jaren zeventig dankzij de Mammoetwet aan havo en vwo toekwamen, hadden ouders die zelf nooit een dergelijke vorm van literatuuronderwijs hadden genoten. Vandaar.

‘De jeugd van vandaag laat zich niet met een kluitje in het riet sturen. Dit boek wil zowel aan de ouders als aan hun kinderen het benodigde materiaal verschaffen voor dat noodzakelijke gesprek. Men kan het dus beschouwen als een handreiking aan de ouders en de oudere jeugd met betrekking

---

⁷⁶ W.A.M. de Moor, ‘Temidden van een boos en overspelig geslacht. Een introductie tot ‘begeleide confrontatie’ van leerlingen met moderne literatuur.’ In *TSJIP/LETTEREN*, tijdschrift voor literaire, culturele en kunstzinnige vorming, jaargang 8, nr. 1, april 1998.

tot de moderne literatuur, opdat met name de jongeren een open oog leren hebben voor de gevaren die ook hen bedreigen, maar ook voor de wanhoop, angst, zinloosheid en dood die het wezenlijke van de wereld uitmaken.'

De titel verklaarde de auteur uit zijn streven om zich geheel te laten beheersen 'door het "gij geheel anders" temidden van een boos en overspelig geslacht, waarbij duidelijk de Schriftuurlijke antithese wordt gesteld en aanvaard.' Voor de geloofsgenoten was de verwijzing naar Matth. 12:39 duidelijk.

Slings' oudste zoon Hubert Slings, afgestudeerd bij Frits van Oostrom, die zojuist de schoolliteratuur verrijkt heeft met het eerste deel uit de reeks 'Tekst in context', Karel en Elegast, en op korte termijn gaat promoveren op de relatie van de Middelnederlandse literatuur met de literatuurdidactiek, zegt over de methode van Slings sr.: 'Wat ik er altijd waardevol aan heb gevonden is dit. Mijn vader liet leerlingen literatuur waarderen via spreekbeurten, die zij dan voorbereidden aan de hand van een roman-analysemodel. Daarbij liet hij zijn leerlingen omtrent elke roman, ook die van de groten als Hermans, Vestdijk of Mulisch, niet alleen het overheersende mensbeeld onder woorden brengen, maar ook een godsbeeld, in deze gevallen het beeld van een afwezige of verraderlijke God. Dat lijkt moeilijk en voor niet-christelijke leerlingen van thans is dat ook héél moeilijk, maar vergeet niet, dat de gereformeerde leerlingen twee keer per zondag naar de kerk gaan, en al in het basisonderwijs veel omtrent de Bijbel hebben geleerd. Hun eigen beeld van God is zo impliciet aanwezig, dat ze goed kunnen zien dat een godsbeeld bij een der 'moderne' auteurs vervormd is ten opzichte van het beeld van God dat zij in de Bijbel hebben opgedaan.'

Slings acht het boek van zijn vader voor ouders en leraren een typisch hulpmiddel bij wat genoemd wordt 'begeleide confrontatie'.

Begeleide Confrontatie

De term 'begeleide confrontatie' is van J.A.Knepper sr., zo lees ik in de brochure Omgaan met literatuur. Op de jaarvergadering van het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband van 6 november 1982 zag de directeur van de Gereformeerde Sociale Academie in Zwolle, G.H. de Leeuw, deze Begeleide Confrontatie als volgt voor zich:

'Het verst gaat de confrontatie als er in de school een gesprek met de auteur plaats heeft. Het minst ver gaat de confrontatie als de leraar de boodschap van het boek, zowel rationeel als inhoudelijk bespreekt. Tussen deze uitersten liggen allerlei mengvormen. Men kan bijvoorbeeld heel goed de leerlingen om de beurt een hoofdstuk laten bespreken en aan de hand van een door de leerling opgestelde lijst van aandachtspunten een groepsdiscussie beginnen [...]'"

Na een korte uitweiding over het ontstaan van gereformeerde en reformatorische scholen, vervolgt De Moor:

"Van de ongeveer 8% gereformeerden rekent zich 70% tot de Gereformeerde Kerken in Nederland, maar dit aantal daalt, terwijl de 30% vrijgemaakt gereformeerden zich op een lichte groei mogen verheugen. Men is op zoek naar duidelijke normen en waarden, dat blijkt, want die zijn juist hier te vinden.

Het Nederlands Dagblad, waaraan Hans Werkman meewerkt, heeft 30.000 abonnees en de kleur van de vrijgemaakt gereformeerden; het Reformatorisch Dagblad trekt 60.000 abonnees en de achterban

vertoont wat meer 'wereldmijding', zoals Hubert Slings het noemt. Buitenstaanders associëren de reformatorischen wel met zwartekousen maar Slings wil dat niet gezegd hebben.

Hubert Slings: 'Kom je op een gereformeerde school dan is er weinig verschil te zien met openbare, katholieke of algemeen christelijke scholen in kleding en gedrag, maar op een reformatorische school dragen de meisjes bij voorkeur rokken e.d.; voor de stagiair of bezoekende docent wordt vriendelijk opzij gegaan en men groet hem – in tegenstelling tot wat er gebeurt op de rest van de scholen in Nederland waar men zich gewoonlijk moet zien binnen te vechten. De reformatorische scholen zijn ook voorzichtiger met het literatuuronderwijs.

Overigens zal ook mijn vader nog altijd vragen aan een leerling wat hij bijvoorbeeld met De buitenvrouw van Zwagerman wil. School is nog in hoge mate een verlengstuk van de ouders en dat is niet vreemd. Want als een kind in onze kerken gedoopt wordt beloven zij dat ze het kind in de leer van de Bijbel zullen onderwijzen en laten onderwijzen. Elke docent heeft met dat gegeven rekening te houden.'

Christelijke literatuurbeschouwing

Een exponent van de vrijgemaakte gereformeerde literatuurbeschouwing is de docent Nederlands en criticus van het Nederlands Dagblad Hans Werkman. Hij schreef prachtige boeken over de protestants-christelijke dichter Willem de Mérode en koos al eerder positie in zijn boek Een calvinist leest Maarten 't Hart, terwijl veel van zijn recensies zijn gebundeld, bijvoorbeeld in Aangekruist. Enige jaren geleden verbaasde hij vriend en vijand door nadrukkelijk bezwaar te maken tegen het vloeken in literaire werken. Net als Slings sr. is hij van mening dat literatuur ons inzicht kan geven in de tijd. Zijn visie in 1982 op Mulisch als voorbeeld.

"Ik las onlangs De aanslag van Harry Mulisch. De roman brengt ons in aanraking met een jongen die de oorlog beleeft en die daarna gedwongen wordt alles te beleven in het spoor van de oorlog. Mulisch wil zeggen: de mens is een oerwoudmens, hij raakt nooit uitgeoorlogd, altijd zal er verwoesting zijn, totdat de mens sterft, en dan wordt de verwoesting voortgezet in de daarna levende mensen. Deze negatieve visie op mens en wereld wordt aangrijpend onder woorden gebracht. Juist omdat het boek over levende mensen gaat, maakt het indruk. Zij zijn de levende mensen die om ons heen wonen en met wie we omgaan. Zo'n roman kan ons helpen onze visie op de mensheid te formuleren. Mits we het boek wel lezen tegen de achtergrond van de Bijbel, waarin Gods belofte staat van de wederoprichting van alle dingen."

Ook Werkman vindt dat de confrontatie met moderne literatuur, zoals door Slings sr. beschreven in zijn boek, de gereformeerde lezer in een spanningsveld brengt. Maar net als Slings vindt hij dat die confrontatie wel de moeite waard is en dus dient te gebeuren. Zo ver mag de wereldmijding niet gaan.

'Nog veel te veel wordt in gereformeerde kring geargumenteed vanuit een fatsoensbegrip: wij doen zoiets niet, wij zijn gereformeerd, dat is in strijd met onze uitgangspunten. Het zal wel waar zijn, maar het moet elke keer opnieuw duidelijk gemaakt worden met échte argumenten, ontleend aan de Bijbel. Wie bij Maarten 't Hart leest dat hij God vervloekt, omdat God keelkanker in een geliefd lichaam zaait, moet niet zeggen: die 't Hart vloekt, en dat doen wij niet, dat boek moet uit de

huiskamer verdwijnen, laat hij maar eens antithetisch gaan lezen. Dat wil zeggen: laat hij uit de Bijbel maar eens duidelijk maken hoe God dan wel reageert op het lijden.'

Deze opvattingen beperken zich duidelijk tot de reformatorische en vrijgemaakt gereformeerde scholen. Hubert Slings: 'In de algemeen protestants-christelijke scholen, doorgaans aangeduid als 'christelijke' scholen, is de identiteitscrisis nauwelijks minder hevig dan in zich soms nog steeds katholiek noemende scholen. Zij wijken niet wezenlijk af in hun normering in wat er wel of niet te lezen valt.'

De crisis raakt rechtstreeks het christelijk geloof, men doet er niet veel meer aan, men heeft alle vertrouwen in de reddende God verloren, heeft het geloof van zich laten afglijden als een versleten kleding. Veel christelijke leraren Nederlands zien dan ook een levensbeschouwelijke begeleiding van het lezen van 'moderne literatuur' niet zitten. Hans Werkman: 'Op gereformeerde scholen, waar iedere leerkracht daadwerkelijk gehouden wordt aan zijn geloofsbelijdenis, zal het beter zijn. Dan kan begeleide confrontatie met de moderne literatuur gunstig werken.'

Tot zover het artikel van De Moor.

Over de inhoud van het begrip 'begeleide confrontatie' schrijf ik in hoofdstuk 3.3.

De Moor noemt de literatuurbeschouwing van Hans Werkman wel 'vrijgemaakt', maar maakt niet duidelijk wat daar specifiek aan is. De opvattingen van Werkman kunnen even goed reformatorisch of protestants genoemd worden. Wat opvallend is in de citaten van Werkman, is dat hij wel de confrontatie aangaat (niet de literatuur mijdt) en steeds het gedachtegoed van auteurs of het levensgevoel dat in romans naar voren komt, langs de meetlat van de bijbel legt. Misschien bedoelt De Moor dat met 'vrijgemaakt gereformeerde literatuurbeschouwing'. Hoe dat in de praktijk uitwerkt op gereformeerde scholen bespreek ik in hoofdstuk 3.

2.2.4 Verspreide bronnen

Naast de in de vorige paragrafen behandelde bronnen, zijn er nog enkele die ik hier de revue laat passeren. Niet alles wat in gereformeerde kring over literatuur geschreven is, kan ik hier behandelen, maar ik ben van mening dat de genoemde bronnen een representatieve doorsnee zijn. In de eerste plaats is dat het vierdelige werk van Rudolf van Reest *Dichterschap en profetie*. Van Reest werkte bij de uitgever Oosterbaan & Le Cointre en hij was zelf ook auteur van enkele romans. Van hem wordt door een van mijn informanten gezegd dat hij het duidelijkst een navolger van vrijmaking-voorman K. Schilder was. (2.2.4.1)

Daarnaast heb ik, bij wijze van steekproef, een jaargang doorgebladerd van het *Gereformeerd Gezinsblad*. Dit dagblad had beperkte mogelijkheden en omvang, maar wilde wel aandacht geven aan literatuur. Voor gereformeerde gezinnen was 'het gezinsblad' een dagelijkse gids en wat de krant van boeken vond, was belangrijk. (2.2.4.2)

Ten slotte is er de discussienota over 'gereformeerd onderwijs vandaag en morgen': *Taak en toerusting*. Deze grondige studie uit 1986 van de 'Werkgroep Visie Voortgezet Onderwijs', uitgevoerd in opdracht van het Landelijk Verband van Gereformeerde Schoolverenigingen en de Vereniging van Gereformeerde Onderwijsgevendenden GVOLK, in samenwerking met het Gereformeerd Pedagogisch Centrum, formuleert een visie op gereformeerd onderwijs. In 2.2.4.3 geef ik een korte beschrijving van deze nota en van de rol die het literatuuronderwijs daarin speelt.

2.2.4.1 Dichterschap en profetie

Rudolf van Reest schreef vier delen *Dichterschap en profetie*.⁷⁷ Het werk kan beschouwd worden als een uitgebreide literatuurgeschiedenis, vergelijkbaar met Kalff of Knuvelde. De vier delen beschrijven achtereenvolgens, volgens de ondertitels, 'Litteratuur in de Middeleeuwen'; 'De eeuw der kerkhervorming'; 'De gouden eeuw'; 'Nabloei en verval'. Het vierde deel stopt bij de achttiende-eeuwse schrijver Onno Zwier van Haren. Waarom het daarmee eindigt en waarom er geen vervolgedeel is verschenen, heb ik niet kunnen achterhalen. Misschien geeft de titel van het vierde deel al aan dat de auteur geen heil meer zag in de literatuur van na 1800, maar dat blijft onduidelijk. Zonder nu tot uitgebreide bespreking van het werk over te gaan, noem ik enkele opvallende eigenschappen.

Het is niet duidelijk voor welk publiek en met welk doel *Dichterschap en profetie* bedoeld is. Uit zijn aanduiding 'onze vaders van de Dordtse synode' (in deel 3, blz. 7) maak ik op dat hij schrijft voor een protestants publiek, nader waarschijnlijk de gereformeerde achterban die boeken van Oosterbaan & Le Cointre kocht.

Van Reest kiest ervoor om juist veel aandacht te geven aan zaken die in andere, algemene, literatuurgeschiedenissen minder aandacht krijgen. In het derde deel, over de gouden eeuw, gaat het eerst uitgebreid over de Statenvertaling, over een negentiende-eeuwse visie op Jacob Cats, over het calvinistische van Bredero(de), over de 'uitgesproken roomse strekking' van de verzen van Stalpart

---

⁷⁷ Rudolf van Reest, *Dichterschap en profetie*, 4 delen, Goes, 1953-1958.

van der Wielen, over Constantijn Huygens en diens visie op predikanten en op kerkorgels, over Revius, en in het laatste hoofdstuk over Vondel, waarbij breed aandacht geschonken wordt aan Vondels overgang 'tot de roomse kerk'. In deel vier gaat het onder meer over de christelijke auteur Heiman Dullaert, die door Van Reest 'ten onrechte vergeten' wordt genoemd. Aan Dullaert worden 13 bladzijden besteed. Ter vergelijking: in de eendelige uitgave van Knuvelder (die qua omvang overeen komt met de vier delen Van Reest) houdt het al op na 12 regels, terwijl Knuvelder alleen maar positieve dingen zegt.⁷⁸

Uit het bovenstaande blijkt de protestantse kijk op de literatuur, maar is er ook sprake van iets specifiek-vrijgemaakt? In de uitvoerige bespreking van de dichter Revius zet Van Reest zich af tegen het beeld dat meestal van Revius geschetst wordt, onder meer door W.A.P. Smit, door Kalff, Busken Huet en Karsemeijer (opvallend kenmerk van *Dichterschap en profetie* overigens: steeds wordt geciteerd uit andere bronnen en in veel gevallen wordt die mening bestreden). Revius wordt een echte calvinist genoemd, 'oer-gereformeerd' zelfs, die veel dingen goed ziet! "... *Revius, die in Spanje en Rome de vijanden zag die het op de ondergang der kerk gemunt hadden.*"⁷⁹ Iets verderop zien we iets van het Schilder-jargon: "*Bij de calvinist Revius is het dichten ambtswerk, dat wil zeggen: het is dienst. Geen kunst om de kunst, maar middel om de Schepper te eren, Zijn werk in de herschepping van de gevallen mens en Zijn Kerk te loven en te verheerlijken.*"⁸⁰ De nadruk op het 'ambt' (= de opdracht die de mens op aarde heeft) en zijn 'dienst' hebben we bij Schilder gezien.

Bij de behandeling van dichters van de 'nadere reformatie' wordt de vinger gelegd bij 'piëtistische tendenzen' en daaronder wordt hier mystiek verstaan. Van Reest schrijft: "*Overigens geloven wij, dat de piëtistische inslag van Lodensteyns verzen hier ook een zeer grote rol heeft gespeeld. De mystiek, het subjectief beleven van innerlijke geloofservaringen ligt ons Nederlanders wel. En daar komt bij, dat de scheiding tussen natuur en genade, wat bij Lodensteyn zo heel sterk op de voorgrond trad, ook wel insloeg bij een groot deel van ons christelijk volk.(...) Dat alles is wel afgestemd op de roomse scheiding tussen natuur en genade, maar is niet gereformeerd, niet Calvinistisch meer.*"⁸¹

Bij de behandeling van de 'religieuze instelling' van de dichter H. K. Poot zien we de waarschuwende vinger van Van Reest die Poot 'niet on-vroom' noemt, maar: "*Hij is bedorven door de tijdgeest. (...) En toch, ondanks de vroomklinkende zinnen, er mankeert iets aan. (...) Poot looft de vroomheid van de zeventiende eeuw. Het is een loven zonder er zelf kracht uit te putten. Het is een eerbied voor een traditie, een overlevering.*"⁸²

Ten slotte, bij de bespreking van de achttiende-eeuwse schrijver Schortinghuis, wordt nog weer eens de vinger gelegd bij (het gevaar van) mystiek! "*Het buigt dus af van de gereformeerde lijn. Vandaar de mystiek, want nu wordt bekering gezien als een werking van de Geest los van het Woord. (...) Vandaar ook de terugval (!) tot de mystiek der middeleeuwen.*" Van Reest vergelijkt Schortinghuis dan met Thomas á Kempis en vervolgt: "*Bij beiden is er de vlucht uit de werkelijkheid, het zoeken van de ascese.(...) Het draait alles alleen om de menselijke ziel. En ook bij Schortinghuis komt weer de scholastiek om het hoekje kijken. Evenals bij Thomas á Kempis zijn er de trappen des geestelijken levens, we zagen het hiervoor, bij de bespreking van zijn gedichten. Ook bij Schortinghuis is er de*

---

⁷⁸ Knuvelder, G.P.M., *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, Den Bosch 1982¹⁰, blz. 161.

⁷⁹ Van Reest, 1957, deel 3, blz. 129.

⁸⁰ Idem, blz. 130.

⁸¹ Van Reest, 1958, deel 4, blz. 56, 57.

⁸² Van Reest, 1958, deel 4, blz. 124.

mystieke unie buiten het woord om, het verkeerd en in eigen raam passend gebruik van Bijbelteksten. En zo is er meer. Te meer is dit alles te betreuren omdat Schortinghuis een oprecht en vroom man was..."⁸³

De genoemde voorbeelden laten duidelijk zien dat Van Reest eigen keuzes maakt als het gaat om de behandelde onderwerpen. Veel van zijn stukken zijn niet alleen informatief, maar ook nogal polemisch van aard. Hij laat duidelijk protestantse keuzes zien in zijn bespreking van literair werk. Hij keurt in zijn ogen verkeerde overtuigingen af en geeft aanwijzingen hoe het beter moet. Misschien is dat laatste wel het meest 'vrijgemaakt': het niet kunnen laten om de ander de les te lezen en onjuiste keuzes te bekritisieren. De afkeer van mystiek en de aandacht voor 'de kerk' komen uiteraard ook terug.

2.2.4.2 Gereformeerd Gezinsblad

In gereformeerd-vrijgemaakte kring verscheen vanaf 1946 het blad *De Vrije Kerk*, dat uitgroeide tot een dagblad en vanaf de jaren vijftig *Gereformeerd Gezinsblad* heette. Hoofdredacteur P. Jongeling gaf in de jaren vijftig en zestig leiding aan het blad, maar ook geestelijk leiding aan het vrijgemaakte volksdeel: *"Zijn voortdurende voorlichting heeft veel mogen bijdragen tot de doorwerking van de Vrijmaking op verschillende levensgebieden, niet alleen in het stichten van nieuwe organisaties, maar ook en vooral in het voortdurend toetsen aan de Schrift van het werk dat daar moest gebeuren."* Zo vat de latere hoofdredacteur J.P. de Vries het werk van Jongeling samen.⁸⁴

In het blad treffen we met enige regelmaat (in dit beginnende dagblad van beperkte omvang vaak maar één of twee per veertien dagen) boekbesprekingen aan van allerlei soorten lectuur, veelal van christelijke schrijvers. Moderne literatuur ben ik niet tegengekomen. Ik heb geen expliciete formulering van beleid op dit punt kunnen ontdekken. De recensies hebben soms meer het karakter van een boekaankondiging, maar bevatten wel vaak een advies aan de lezer, waarbij onvermijdelijk de morele maatstaven de boventoon voeren. Recensies werden geschreven door een van de eigen redacteuren (de journalist A.A. Basoski, die ook 'buitenland' onder zijn hoede had) en door twee docenten Nederlands die betrokken waren bij het gereformeerd onderwijs: H. Westerink te Groningen en C. van Moolenbroek te Rotterdam. Bij wijze van steekproef heb ik een willekeurige (half-)jaargang doorgebladerd (1958/59, rond die tijd ontstonden gereformeerde middelbare scholen) en een aantal boekbesprekingen onderzocht. Ik geef daaruit enkele voorbeelden.

Op 16 oktober 1958 bespreekt redacteur Basoski het boek *Mensen onderweg* van Aart Romijn. Hij vindt het boek 'levensecht' en 'voortreffelijk', maar heeft ook commentaar op een aantal dingen. Na een korte beschrijving van de inhoud, waarin de hoofdpersoon tot 'bekering' komt, zegt de recensent: *"...bezwaar is dat het geloof, waartoe Ferry gebracht wordt, te weinig inhoud heeft."* En verderop: *"We vinden het jammer, dat in dit boek, waarin op zo juiste wijze de personen in hun strijd getekend worden, niet duidelijker naar voren is gekomen wat het werkelijk inhoudt wanneer we ons met het levensleed overgeven aan Hem, die de God van ons leven wil zijn."*⁸⁵ Ik constateer dat fictie en werkelijkheid direct door elkaar gehaald worden en dat de schrijver berispt wordt om zijn, blijkbaar van gereformeerde normen afwijkende, opvattingen.

---

⁸³ Van Reest 1958, deel 4, blz. 164, 165.

⁸⁴ Jongeling, P., Vries, J.P. de, Douma, J., *Het vuur blijft branden, geschiedenis van de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) in Nederland, 1944-1979*, Kampen 1979, blz. 62.

⁸⁵ *Gereformeerd Gezinsblad*, 16 oktober 1958.

In een tweetal korte besprekingen van christelijke jeugdboeken, door dezelfde redacteur 'B.', tref ik het volgende aan. Van het boek *Een jaar gaat gauw voorbij* van Jeannette L. Schoolland wordt gezegd: "... dit alles wordt op prettige wijze beschreven. Steeds wordt gewezen op de kracht van het geloof. Helaas wordt niet voldoende stelling genomen tegen het dansen (pag. 147), eenmaal ter kerk gaan (...), de jeugddienst (...). Wel wordt een slecht type onderwijzer beschreven (...) doch op de belangrijkheid en verantwoordelijkheid van christelijk onderwijs-geven wordt te weinig gewezen." De zelfde bevoogdende toon zien we in een korte bespreking op dezelfde bladzijde van een jeugdboek van Max de Lange-Praamsma: "Bovenal is het weer een echt christelijk boek. Niet vaag en ook niet dweperig, al had de kerk met haar Woorddienst wel een grotere plaats kunnen krijgen."⁸⁶

Recensent C. van Moolenbroek, docent Nederlands aan het pas gestichte gereformeerd gymnasium in Rotterdam, bespreekt een roman van Nelly van Dijk-Has, *Ik heb alleen maar toegekeken*. Hij schrijft: "Het niet alledaags gegeven is door de schrijfster pakkend uitgewerkt. Hoewel letterkundig pretentieloos zal het boek stellig een lezerskring vinden. De kerk blijft wat in de lucht hangen, de persoonlijke vroomheid spreekt duidelijker. Dat hindert wel even, is overigens vrijwel mode in de schrijverswereld."⁸⁷

In een bespreking van *Het witte rendier* van Cor Bruyn, schrijft dezelfde Van Moolenbroek: "Dit boek bezit onmiskenbaar grote kwaliteiten; Cor Bruyn is een goed verteller. Om nog even op de godsdienst terug te komen: we treffen hier aan een mengsel van Christelijke en heidense elementen; de onvervalste godsdienst is het zeer stellig niet. We huiveren voor de armoede en de dwaasheid van zo'n religie."⁸⁸

Ten slotte een voorbeeld van een recensie van de hand van H. Westerink, leraar Nederlands te Groningen. Hij bespreekt het boek *Het grote Babel*, van Ton de Wolff, eveneens een christelijk 'bekeringsverhaal'. Westerink vindt het een slecht boek, "... van een soort dat we in onze tijd eigenlijk niet meer voor mogelijk hadden gehouden." Het is allemaal te toevallig en te snel. "Hierbij komt een ondoordacht exemplarisch Schriftgebruik..." en ook nog: "een tekort aan Schriftuurlijk doordenken, ..." De recensent zegt dan nog het volgende: "We zouden aan de bespreking van dit boekje niet zo veel woorden besteden, ware het niet dat we daartoe tóch niet de noodzaak gevoelden. We zijn er namelijk niet zo zeker van, dat veel goedwillende lezers zullen doorzien dat dit boekje niet levensecht en dus onwaar is. (...) Men mene toch niet dat het critiekloos aanvaarden van een onware tekening van het leven in, met en door Christus geen ernstige schade zal veroorzaken. Hoeveel jonge mensen bijvoorbeeld, hoeveel tobbers ook, die de dingen zwaar menen te nemen, zullen, dit verhaal lezende, niet in hun hart gaan denken, dat er dan toch maar het een en ander in een mensenleven moet gebeuren, dat er toch maar eerst een Pniël⁸⁹ moet komen, voordat we van onszelf mogen geloven dat het ook voor ons is, dat ook wij er bij mogen horen. Om op die manier een juk opgelegd te krijgen, dat Christus nooit en nergens heeft opgelegd."⁹⁰

Naast het afzetten tegen mystiek, piëtisme, onjuiste kerk-opvattingen, roomse invloeden en natuurlijk 'heidense elementen', zien we in dit laatste citaat ook een opstelling tegenover 'zware'

---

⁸⁶ *Gereformeerd Gezinsblad*, 14 november 1958.

⁸⁷ *Gereformeerd Gezinsblad*, 4 februari 1959.

⁸⁸ *Gereformeerd Gezinsblad*, 28 maart 1959.

⁸⁹ Verwijzing naar het Bijbelverhaal van Jacob, die bij Pniël met een man (God) worstelt: een letterlijke worsteling, die als geestelijke strijd kan worden opgevat tussen de mens en God. Genesis 32.

⁹⁰ *Gereformeerd Gezinsblad*, 28 maart 1959.

gereformeerden die onder twijfel gebukt gaan over de vraag of het 'het heil' wel voor hen is weggelegd. Vrijgemaakten hebben daarover juist weer een wat lichtere opvatting. De lezers van het *Gezinsblad* worden in die overtuiging weer bevestigd.

2.2.4.3 Taak en toerusting

In 1981 kreeg een 'Werkgroep Visie Voortgezet Onderwijs' de opdracht 'een eigen gereformeerde visie op het voortgezet onderwijs te formuleren in een discussienota', om antwoord te geven op de vragen (uit het 'Woord vooraf'): *"Wat betekent een gereformeerde kijk op mens en maatschappij voor de inhoud en structuur van het onderwijs? Hoe kan zo goed mogelijk de identiteit en de waarde van het gereformeerd voortgezet onderwijs geformuleerd worden met het oog op de aan de gang zijnde ontwikkelingen?"*⁹¹

De werkgroep heeft in een uitvoerige studie zich bezonnen op alle vragen rondom opvoeding en onderwijs, de taak van de ouders, onderwijssystemen, het Nederlandse onderwijsstelsel, schoolorganisatie, de taak van de overheid enzovoort. De auteurs komen tot een 'taakgericht scholingsconcept'. Vanuit de visie op de taak van de mens op deze aarde (de opdracht die mensen gekregen hebben om de aarde te bebouwen en te bewaren en te ontwikkelen) krijgt de school de taak om 'toe te rusten'. Gereformeerd onderwijs dient (onder meer) om: *"... jonge mensen weerbaar te maken en voor te bereiden op hun taak een lichtend licht en een zoutend zout op deze wereld te zijn."*⁹²

Als het gaat om een concrete invulling of uitwerking, vinden we in het rapport alleen maar kleine aanzetten. *"Deze toerusting vindt in het voortgezet onderwijs met name plaats door middel van het onderwijs in de verschillende vakken. In veel gevallen zal de inhoud van dit vakonderwijs niet verschillen van dat wat op niet-gereformeerde scholen geboden wordt: er wordt opgeleid voor hetzelfde examen en voor het merendeel van de vakken worden leerboeken gebruikt, die niet speciaal voor het gereformeerd onderwijs zijn geschreven. Deze situatie roept de vraag op naar de gereformeerde identiteit van het onderwijs in de verschillende vakken. (...) Bij verschillende vakken kan men specifieke identiteitsgebonden onderdelen binnen de gangbare programma's onderscheiden of is het wenselijk om op grond van de eigen visie op onderwijs onderdelen toe te voegen. (...) Wat de talen betreft vragen literatuur, cultuur en communicatie om een eigen invulling."* Daarbij blijft het helaas. Voor de vakken godsdienst en maatschappijleer volgt iets meer detaillering. Als aanbeveling voor het laatstgenoemde vak wordt genoemd: *"Voor de bovenbouw van havo/vwo kan een schooleditie van Schilders Christus en cultuur een nuttig instrument zijn, met behulp waarvan de cultuuropdracht grondig kan worden behandeld."*⁹³

Het rapport *Taak en toerusting* levert geen aanknopingspunten op voor mijn onderwerp. De suggestie ten aanzien van het werk van K. Schilder is bij mijn weten niet opgepakt.

---

⁹¹ *Taak en toerusting, gereformeerd voortgezet onderwijs vandaag en morgen*, Wezep 1986.

⁹² *Taak en toerusting*, blz. 35.

⁹³ *Taak en toerusting*, blz. 196.

Hoofdstuk 3 “Maar wij hielden van literatuur!”

De praktijk op Gereformeerd-vrijgemaakte scholen

Wat was er nu op scholen te merken van de opvattingen die in Gereformeerd-vrijgemaakte kring uitgedragen werden? De scholen die in hoofdstuk 1 genoemd werden, hebben invulling gegeven aan hun gereformeerde uitgangspunten en daarbij zal het literatuuronderwijs ook zeker niet overgeslagen zijn. In hoeverre is er iets terug te vinden van de aanpak die bijvoorbeeld in het blad *STIJL* te zien is? Om deze vraag te beantwoorden heb ik een aantal (oud-)onderwijsgeevenden bevraagd op hun ervaringen in het gereformeerd-vrijgemaakte onderwijs. Met tien personen heb ik contact gehad. Sommige van hen heb ik live gesproken, anderen stuurden me schriftelijk antwoord op mijn vragen. Hieronder volgt eerst een verslag per geïnterviewde en daarna geef ik een samenvatting. Als leidraad bij de gesprekken ging ik uit van de volgende vragen:

- a. Bestond er een ‘vrijgemaakte’ visie op literatuur? Zo ja, waaruit bestond die visie?
- b. Was er eigen lesmateriaal? Is er aan een methode gewerkt? Of leesstof?
- c. Was er extra aandacht voor ‘christelijke’ auteurs, of specifiek vrijgemaakte?
- d. Als er gebruik gemaakt werd van algemene schoolboeken, hoe deed men dat?
- e. Mochten leerlingen alles lezen? Waren er ‘verboden’ boeken?
- f. Waren er typisch-vrijgemaakte items die aandacht kregen: aandacht voor de kerk?

Niet alle punten komen in alle gesprekken aan de orde. Ik heb de mijns inziens relevante opmerkingen en meningen aangestipt.

3.1 Docenten

G. Slings (1938)

Oud-docent Slings was leraar aan de scholengemeenschap in Rotterdam van 1968 tot 1999. Hij bewerkte zijn lesmateriaal en gaf het uit onder de titel *Een boos en overspelig geslacht*. In antwoord op mijn vragen verwees hij me naar een artikel van W.A.M. de Moor over de opvattingen in vrijgemaakte kring en over de visie van Slings.⁹⁴ Slings verwijst naar een artikel van dr. W.A.M. de Moor (zie hoofdstuk 2) “...over de zogenaamde begeleide confrontatie. In dat kader heb ik m’n boek over moderne literatuur geschreven. Als praktiserend rooms-katholiek geeft hij in dat artikel een goed beeld van mijn bedoelingen. Ik heb niet zozeer gestreefd naar een gereformeerd vrijgemaakte methodiek. Binnen het gereformeerd onderwijs stonden de neuzen niet in dezelfde richting. In Amersfoort werd veel opener literatuuronderwijs gegeven dan in Rotterdam. In Zwolle was Koos Geerds het niet eens met mijn cultuurvisie.

Ad b: (over eigen methoden:)Ik herinner me dat er een samenkomst is geweest o.l.v. ‘de Vuurbaak’ (de gereformeerde uitgeverij die verwant is aan het *Nederlands Dagblad*). Daar waren ook twee

---

⁹⁴ Moor, W.A.M de, ‘Temidden van een boos en overspelig geslacht. Een introductie tot “begeleide confrontatie” van leerlingen met literatuur.’ In: *Tsjip/Letteren. Tijdschrift voor literaire, culturele en kunstzinnige vorming*. 8 (1998) 1, 3-9.

docenten uit het reformatorisch onderwijs bij. Het enige dat daar uitkwam was een letterkundig leesboek door Lenze Bouwers.

In Bijeen met man en muis⁹⁵ rekent Hans Werkman mij tot de reformatorische literatuur-critici. Op pagina 207 vind je een legitimatie van mijn methodiek in dat citaat van iemand die van de moderne literatuur à la Wolkers averij heeft opgelopen.

In het reformatorisch onderwijs worden bepaalde hoofdstukken uit Een boos en overspelig geslacht nog steeds gebruikt, zo blijkt me steeds weer. Ik vind de methode van begeleide confrontatie blijvend het overwegen waard in de opleiding van jonge christenen.”

Uit het artikel van De Moor heb ik in hoofdstuk 2.2.3 al de hoofdzaak weergegeven.

P.A. te Velde (1949)

Te Velde was zelf leerling op een Gereformeerde school: het lyceum in Groningen en daarna op de Gereformeerde onderwijzersopleiding, eerst in Groningen en het laatste jaar, na verhuizing, in Amersfoort. Vanaf 1974 heeft hij les gegeven op vrijgemaakte middelbare scholen en later in het hoger beroepsonderwijs.

Ad a: Hij kan zich geen ‘vrijgemaakte’ visie op literatuur voorstellen. Het idee dat ‘de kerk’ centraal zou staan herkent hij ook niet. Wel werd er sterk gedacht vanuit de antithese: de gelovigen tegenover de wereld. Hij nam daarin zelf geen rigoureuze standpunt in: *“Als christen moet je alles waarmee je geconfronteerd wordt, op z’n merites beoordelen en je niet terugtrekken uit de wereld. Hoewel er een spanning blijft bestaan tussen de idee dat we ‘vreemdelingen’ zijn en dat we onbekommerd van cultuur genieten, mogen we het goede wel benoemen. Ook in schrijvers als Jan Wolkers die afstand nemen van hun christelijke wortels zien we ‘gaven van God’, kwaliteiten als schrijver.”* Te Velde herinnert zich dat het omgaan met literatuur wel degelijk een rol speelde in de schoolkeus van ouders: zijn zus mocht niet naar het algemeen christelijk gymnasium in Zwolle maar moest naar het lyceum in Kampen omdat in Zwolle Jan Wolkers gelezen mocht worden.

Ad e: Leerlingen mochten van Te Velde alles wel lezen voor hun literatuurlijst, maar hij was zelf voorzichtig: je moet de klas kennen, je moet de boeken kennen en je moet de individuele leerling kennen voordat je een boek aanraadt.

B. Seldenthuis (1950)

Bauke Seldenthuis is docent Nederlands te Rotterdam en ook oud-leerling van een gereformeerde school. Hij antwoordt op mijn vragen:

Ad a: Was er sprake van een gereformeerd-vrijgemaakte visie op literatuur?

Dat is nogal specifiek: een gereformeerd vrijgemaakte visie. Als die er al was, dan werd die niet als zodanig gebracht. De visie werd eerder gepresenteerd als ‘de visie van christenen’. De implicatie dat dat gereformeerden waren, zat daar misschien wel achter. Hoe dan ook, de – verzwegen – visie van waaruit les gegeven werd, viel denk ik ongeveer samen met die van Gert Slings in zijn boek Een boos en overspelig geslacht.

Ad b: Was er sprake van een gereformeerd-vrijgemaakte visie op literatuuronderwijs?

---

⁹⁵ Hans Werkman, *Bijeen met man en muis*, Amstelveen 2009.

Daar werd ik als leerling niet over geïnformeerd, maar de gehanteerde methode was die van de begeleide confrontatie. De meeste literatuurlessen werden gegeven aan de hand van het boekje van De Vooy: Schets van de Nederlandse letterkunde⁹⁶. Dat bevatte vooral droge informatie, maar de leraar deed zijn best daar allerlei aardige dingen omheen te vertellen.

Er is bij mijn weten geen vrijgemaakte literatuurmethode/lesboek geweest. Is daar ooit over nagedacht of aan gewerkt?

Ik heb geen idee. Er zijn wel werkjes van de hand van gereformeerden (geweest) die een soort begrippenapparaat van literatuuranalyse waren.

Ad d Werd er gebruik gemaakt van 'algemene' schoolboeken, zoals Lodewick⁹⁷? Zo ja, hoe dan?

Ja; 'Lodewick' heb ik ongeveer uit mijn hoofd geleerd.

Ad e Mochten leerlingen bepaalde boeken niet lezen?

Sommige boeken van Jan Wolkers en Van het Reve waren verboden. Dat wil overigens niet zeggen dat ze absoluut niet konden. Als je duidelijk wist te maken waarom je zo'n boek op je lijst wilde zetten, en als je blijk gaf van voldoende kritische distantie, dan kon meestal wel een uitzondering gemaakt worden.

Ad f In de theorie (beschouwingen over literatuur en boekbesprekingen) komen bepaalde thema's aan de orde: de centrale plaats van de kerk, de antithese... Kwam dat in het literatuuronderwijs ook terug?

De centrale plaats van de kerk niet, maar wel de gevolgen van de secularisatie. De antithese kwam impliciet wel aan de orde; veel directer werd er aandacht besteed aan de gevolgen van ongelof, de armoede daarvan, de uitzichtloosheid.

Overigens werd er ook veel aandacht besteed aan de schoonheid van de literatuur en aan het feit dat je als christen altijd een 'dubbel oordeel' zou moeten vellen: een ethisch en een esthetisch oordeel. Een uitgesproken negatief uitpakkend ethisch oordeel kon (en kan) een esthetisch genot ernstig in de weg staan.

Ik geloof eigenlijk niet dat er sprake was van een visie of methode die aangemerkt kan worden als 'typisch-vrijgemaakt'; nogmaals: dat is me te specifiek. Orthodox-christelijk zou een betere typering zijn van het literatuuronderwijs dat ik genoten heb."

G.P. Broekema (1949)

Broekema heeft zelf als leerling op een gereformeerde school literatuuronderwijs gehad van H. Westerink, die bekend werd als schrijver van een paar christelijke romans en als recensent voor het *Gereformeerd Gezinsblad*. Westerink liet in zijn roman *Ik zal opstaan*⁹⁸ bij zijn hoofdpersoon nadrukkelijk geloofstwijfel een rol spelen. Broekema zegt daarover: "Dat behoorde in de jaren zeventig in vrijgemaakte kring niet tot de wenselijkheden, maar het was wel realiteit". Hij wilde zelf ook in de lijn van Westerink les geven. Broekema was vanaf 1971 docent op een vrijgemaakte school. Hij vindt dat de leerling uiteindelijk zelf verantwoordelijk is, ook voor de keuze van de boeken die gelezen worden. Hij herinnert zich "... een leerling die depressief werd van 'Van oude mensen, de

---

⁹⁶ Vooy, C.G.N. de, Stuiveling, G. *Schets van de Nederlandse Letterkunde*. Groningen 1966³⁰.

⁹⁷ Lodewick, H.J.M.F., Coenen, P.J.J., Smulders, A.A. *Literatuur, Geschiedenis & bloemlezing*. (2 delen) Den Bosch 1983³⁶.

⁹⁸ Westerink, H. *Ik zal opstaan*. Groningen 1971.

dingen die voorbijgaan', of iemand van wie hij later hoorde dat hij door het lezen van 'De koperen tuin' aan de drank raakte..."

Broekema beschouwt literatuur als spiegel, waarin de lezer zichzelf kan zien, maar ook als lamp, waarmee dingen opgehelderd worden. Boeken bieden de mogelijkheid tot identificatie. Leerlingen kunnen zich inleven in literatuur.

Het thema 'kerk' speelde volgens hem geen rol in de visie op literatuuronderwijs. Het begrip 'antithese' zeker wel: *"Kinderen van God in een boze wereld. Maar we realiseren ons niet altijd dat onze leerlingen, hoewel allemaal gedoopt en gereformeerd opgevoed, heus niet allemaal gelovig zijn!"*

Ad c: Broekema gaf wel aandacht aan 'christelijke literatuur' als aparte categorie, bijvoorbeeld aan B. Nijenhuis. Maar ook dat was in vrijgemaakte kring niet onomstreden. Hij herinnert zich de kortste recensie ooit, over het boek *De Tornado* van bovengenoemde Nijenhuis: "Een dominee die niet meer gelooft? Kom nou zeg..." De realiteit van christenen die moeite hebben met geloven werd niet altijd gewaardeerd.

Ad d: Als methode werd 'Dautzenberg'⁹⁹ gebruikt, maar niet alles daaruit kwam aan de orde. Ouders maakten wel eens bezwaar tegen bepaalde teksten of schrijvers. *"Bijna altijd ging het dan om moeite met seks en zo."* De behoudende visie van Slings werd door Broekema en collega's in Groningen niet gewaardeerd: schoolleiding en/of bestuur besloten het boek van Slings (*Een boos en overspelig geslacht*) aan te schaffen, maar de docenten Nederlands gebruikten het met tegenzin.

E. Goldsteen (1946)

Evert Goldsteen was docent Nederlands te Zwolle.

Ad a: Eigen visie op literatuur: *Binnen het vrijgemaakte wereldje was te weinig tijd, kennis en menskracht om die visie te ontwikkelen. Het ideaal was er hier en daar wel (Slings en ook Lenze Bouwers en Henk Kisteman in hun jongere jaren). Bij anderen, gaf dat ideaal toch de nodige zorg, omdat men vreesde voor allerlei beperkingen en kaders. (Werkman, Geerds). De stromingen die in de kerk aanwezig waren, bepaalden voor een belangrijk deel de ruimte in de visie op literatuur. Dus het vrijgemaakte leven bevond zich in de opbouwfase met het accent op organiseren (kerk, school, politiek, krant, maatschappij). Kunst waaronder literatuur was ook voor de vrijmaking al iets waar je je, volgens velen, maar beter verre van kon houden.*

Ad b: Eigen visie op literatuuronderwijs: *Binnen het gereformeerd onderwijs was geen eenduidige visie op literatuuronderwijs, zeker geen gereformeerd-vrijgemaakte visie. De vier gereformeerde scholen voor voortgezet onderwijs hadden onderling nauwelijks contact, laat staan op sectieniveau Nederlands. Elke school was bezig, binnen stilzwijgend geaccepteerde kaders, het literatuuronderwijs vorm en inhoud te geven. Zwolle stond bekend als redelijk progressief in de opvattingen over literatuur en de ruimte binnen het literatuuronderwijs. Was ook de laatste havo/vwo afdeling die in gereformeerd Nederland van de grond kwam. Daar was duidelijk de behoefte om vernieuwend te zijn. De basis voor die behoefte was niet het denken over literatuuronderwijs, maar werd veel meer bepaald door de individuele docenten. Individuele docenten zochten naar ruimte om hun leerlingen begeleid te confronteren met moderne literatuur. Met de term begeleide confrontatie kon je de kennismaking met moderne literatuur legitimeren. Zaken die regelmatig stof tot discussie opleverden met vaak de schoolleiding waren meestal: godslastering, erotiek en sex, nestbevuiling door ex-*

---

⁹⁹ Dautzenberg, J.A. *Nederlandse Literatuur, geschiedenis, bloemlezing en theorie*. Den Bosch, z.j.

gereformeerden. In veel mindere mate was men kritisch over moord en doodslag en het persifleren van het niet-vrijgemaakte gedachtegoed. M.i. is een gereformeerde visie op literatuuronderwijs nooit van de grond gekomen. De wens was hier en daar wel aanwezig, maar interne verdeeldheid op dit punt maakte dat er weinig uitgekomen is. Beter is denk ik te stellen dat de lijn van het christelijk literatuuronderwijs van voor de oorlog werd doorgetrokken. Dat zorgde ervoor dat de opvattingen over de literatuur tot de twintigste eeuw met vrijmaking niet wijzigden. De christelijke schrijvers van de 20ste eeuw bezorgden veel vrijgemaakte problemen, want zij hadden in heel veel gevallen ook stelling genomen in de kerkelijke problemen die waren ontstaan en hadden daar uitspraken over gedaan. En hoe betrouwbaar ben je nog als synodale of hervormde schrijver als je de ware kerk niet herkent.

Ad c Eigen materiaal: Voorzover ik weet niet. Vrijgemaakte zijn nooit zo goed geweest in het schrijven van methoden. De innerlijke kracht en de middelen ontbraken om tot eigen methodes te komen.

Ad d: Gebruikte methodes: Lodewick werd op havo en vwo ongeveer tot eind jaren '80 gebruikt. M.n. de stukjes waarin de literatuur in het kader van de geschiedenis werd geplaatst, werden gebruikt als kapstukken om boeken aan de orde te stellen. Maakten ook vaak deel uit van tentamens en repetities. We probeerden vanuit de cultuur-historie boeken aan de orde te stellen en daarvoor was Lodewick geschikt. Stond wel ver buiten de belevingswereld van de gemiddelde havo-leerling en ook veel vwo-ers konden er weinig mee.

Ad e: Mochten leerlingen alles lezen? Het was eigenlijk nauwelijks nodig om bepaalde boeken te verbieden. De meeste leerlingen kozen zeer behoudend. Hun keus werd bepaald door de aanwezigheid van een uittreksel. Op de meeste lijsten stonden dan ook de evergreens met een niet al te grote omvang. We probeerden de leerlingen wel te prikkelen om originele lijsten in te leveren. En individueel mochten de leerlingen alles lezen. We gingen hierin uit van eigen verantwoordelijkheid. Natuurlijk adviseerde je een onschuldig meisje van 16 of een havo-4 jongen die net van de boerderij kwam niet om onmiddellijk Turks Fruit op de lijst te zetten. Maar wie het wilde lezen werd het niet verboden, en werd er op het literatuurtentamen dan ook op bevraagd. Individueel mochten leerlingen dus op de lijst zetten wat ze wilden; in de klas waren we wat terughoudend om bepaalde boeken te behandelen, omdat je je dan tot alle leerlingen richt.

Ad f Over specifiek vrijgemaakte thema's of accenten: Over de plaats van de kerk en de antithese, heb ik het, voorzover ik me kan herinneren, nooit gehad. Ik vraag me af of leerlingen toen het begrip nog herkenden. Belangrijk onderdeel van het literatuuronderwijs was het kennis maken met het moderne levensgevoel of met het levensgevoel dat mensen van vroeger hadden. De moderne literatuur gaf onze leerlingen een inzicht in hun eigen wereld van dat moment. Dat was nodig, omdat veel leerlingen rond de jaren '80 nog erg beschermd opgroeiden, maar wel massaal naar hbo en wo gingen om te studeren en dan terecht zouden komen in die wereld. Dus begeleide confrontatie. Dus enerzijds aandacht voor een stuk geloofsopvoeding en persoonlijk acceptatie van het geloof en anderzijds voorbereid zijn op het feit dat veel mensen buiten de gereformeerde school ideeën en gedachten hebben die haaks staan op het christelijk geloof.

Volgens mij was dat typisch vrijgemaakte er niet in ons literatuuronderwijs. Wel het zoeken naar een christelijke vorm en dat was al moeilijk genoeg. Als ik moet kiezen tussen het standpunt van K.O.Meijer (Amersfoort): "Ik hoef niet in de goot te gaan liggen om te weten dat die stinkt" en het standpunt: Laat iedereen zelf bepalen wat hij leest, dan kies ik voor het laatste. Zeker in de tijd van nu. Rond 1980 hingen we, naar mijn idee, tussen beide standpunten in.

L.L. Bouwers (1940)

Schrijver en dichter Lenze L. Bouwers gaf les op de gereformeerde middelbare school in Zwolle tot 1991. Daarnaast was hij literair medewerker aan het Gereformeerd Gezinsblad/Nederlands Dagblad van 1974 tot 1992.

Ad a: Hij herinnert zich geen specifieke visie op literatuur op de vrijgemaakte school. *“Je vraagt je af waarom er toch van die strenge opvattingen in de bladen werden aangehangen, terwijl er op scholen veel ruimere ideeën bestonden. Mijn antwoord zou zijn: dat komt omdat wij van literatuur hielden! En bovendien heb je gewoon met overheidsvoorschriften te maken.”*

Die strenge opvattingen in de pers illustreert Bouwers met een uitspraak van P. Jongeling, hoofdredacteur van het Gereformeerd Gezinsblad, over literatuur: *“Als een stuk van de appel verrot is, dan is de hele appel verrot...”*, daarmee doelend op de boeken van een schrijver als Jan Wolkers. De expliciete en overmatige aandacht voor seks in moderne literatuur was een reden om maar helemaal geen literatuur meer te lezen. Bouwers gebruikte juist verhalen van Wolkers in de klas, zonder aanvankelijk de naam van de auteur te noemen, om leerlingen te laten ontdekken welke literaire kwaliteiten erin zaten. *“Wat mooi is, mag je ook mooi noemen.”*

Ad b: Bouwers was zelf de samensteller van een verhalenbundel voor het literatuuronderwijs op gereformeerde scholen: *Kiemkracht*¹⁰⁰, uitgegeven door de aan het Gereformeerd Gezinsblad gelieerde uitgeverij De Vuurbaak. Er verscheen een eerste en een tweede deel; een derde stond op stapel, maar is nooit uitgegeven. Bouwers klaagt over de belangstelling, juist vanuit de vrijgemaakte scholen waarvoor de boeken in eerste instantie bedoeld waren. Maar waren ze dan typisch vrijgemaakt? *“De bedoeling was dat dat meer in het derde deel uit de verf zou komen.”* Deel 3 was voor oudere leerlingen. Lenze Bouwers schreef ook een ‘letterkundig cahier’ over de christelijke dichter Guillaume van der Graft (pseudoniem van Willem Barnard), voor gebruik in de klas¹⁰¹. Op mijn vraag of ‘zijn’ onderwijs ook gepast had op een niet-vrijgemaakte, algemeen-christelijke school, aarzelt Bouwers. *“Nou nee... We zijn als christenen niet ván deze wereld. We zijn vreemdelingen.”* Daarmee legt hij de nadruk op de antithese tussen christenen en niet-christenen. Die antithese liep soms zelfs heel sterk langs kerkgrenzen. Daarover zegt Bouwers: *“We zijn in de loop van de jaren wel veranderd. Als dichter ben ik altijd wel bij commissies voor psalmberijming betrokken geweest. Jaren geleden legden we echt de nadruk op de verschillen met niet-vrijgemaakte dichters (de zgn. Landvolkdichters die meegewerkt hebben aan het Liedboek voor de Kerken¹⁰²). Nu kijken we meer naar wat ons bindt.”*

J.F. Geerds (1948)

Koos Geerds zat op een vrijgemaakte lagere school in Rouveen, was één van de eerste leerlingen van de pas gestarte vrijgemaakte ulo in Meppel, zat vervolgens op de gymnasiumafdeling van het vrijgemaakte lyceum in Groningen, ging Nederlands studeren en gaf vanaf 1972 zelf les op een vrijgemaakte mavo in Groningen, van 1973 tot 1975 op het lyceum in Groningen en van 1975 tot 2000 op de scholengemeenschap in Zwolle. Zijn leraar Nederlands op het gymnasium, dr. J.

¹⁰⁰ Bouwers, L..L.. *Kiemkracht, werkboek voor het leesuur*. (2 delen). Groningen 1975.

¹⁰¹ Bouwers, L..L.. *Guillaume van der Graft - Willem Barnard. Veldboek als bloemlezing*. Kampen z.j.

¹⁰² Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied, *Liedboek voor de kerken*. 1973.

Wesseling, hield zich liever niet met moderne literatuur bezig: *“Hij deed veel aan Bilderdijk en Da Costa en zo. Voor hem hield de literatuur na 1880 zo ongeveer op.”* In Geerds’ herinnering is deze anti-reclame voor moderne literatuur van zijn vroegere docent voor hem het zetje geweest om Nederlands te gaan studeren.

Ouders hingen volgens Geerds de volgende opvatting aan als het ging om literatuur: literatuur is gevaarlijk > kinderen moeten in principe gewapend worden tegen deze vijand > ze mogen zelf geen literatuur lezen > we hebben mensen nodig die dat voor ons doen > zij fungeren als een soort filter. De ‘ongevaarlijke’ literatuur hield op bij Van Schendel (*Het fregatschip Johanna Maria*) en een beetje Van Eeden. Daarna werd het te gevaarlijk.

Een eigen visie op literatuur speelde geen rol bij de oprichting van vrijgemaakte scholen, volgens Geerds. *“Het hoorde bij het eigen-zuil-denken van de vrijgemaakten: eigen scholen, eigen krant, GPV, Gereformeerde Reisvereniging! Er werden lagere scholen gesticht, middelbare scholen, tot zelfs een Gereformeerde Sociale Academie, een Gereformeerd Wetenschappelijk Genootschap en vrijgemaakte studentenverenigingen. De visie op doop en verbond speelde de hoofdrol.”*

In zijn eigen lespraktijk gebruikte hij ‘Lodewick’, *“... zonder terughoudendheid. Het gaf veel stof en leerlingen moesten veel leren.”*

Onderling overleg als docenten Nederlands aan vrijgemaakte scholen, was er niet. Men was het ook niet met elkaar eens als het ging om de benadering van (moderne) literatuur: het boek *Een boos en overspelig geslacht* van collega G. Slings werd door Koos Geerds kritisch besproken, zie hoofdstuk 2. Terwijl een recensie van Geerds over werk van Gerard Reve weer kritisch ontvangen werd door zijn eigen collega Henk Kisteman.

H. Kisteman (1947-2007)

De genoemde recensie van Geerds was voor Kisteman aanleiding om bij zijn sollicitatie (in 1982) op de havo/vwo-afdeling van het Greijdanus College in Zwolle kritische vragen te stellen aan Geerds en Bouwers die daar al werkten: gaan jullie niet te vrij met literatuur om? Zien jullie geen gevaren? De collega’s konden hem geruststellen en Kisteman werd docent in Zwolle.

Kisteman besprak jarenlang boeken voor het NBD en had een poëzierubriek in het Nederlands Dagblad. Hij maakte een verandering door. Uit een notitie van hem uit 1990 citeer ik het volgende – illustratief voor zijn benadering van literatuur –: *“Wie zich verdiept in (moderne) literatuur, voelt nogal eens drieërlei reactie bovenkomen: a. wat is het geweldig dat literatuur bestaat; b. wat is het goed om je met literatuur bezig te houden; c. wat zitten er een gevaarlijke kanten aan literatuur. Wie zich daarentegen bezig houdt met studies over (modern) literair werk, ontdekt dat vrijwel alle studies zich met slechts één van deze reacties bezighouden. Essays etc. die pretenderen geen standpunt in te nemen als het gaat om levensbeschouwingen, hebben geen oog voor het derde aspect. Anderzijds zie je dat benaderingen vanuit de christelijke visie geen oog hebben voor aspect b en maar weinig geïnteresseerd zijn in a.”*¹⁰³ Vervolgens pleit hij voor een bundel met artikelen waarin alle drie kanten aan de orde komen. De interne notitie heeft geen concreet resultaat opgeleverd.

S. Bakker (1937)

In 1967 verhuisde ik naar Leeuwarden, waar ik voor het eerst in aanraking kwam met een vrijgemaakte school, inmiddels is deze school onderdeel van het Gomarus. In Leeuwarden ging ik ook

---

¹⁰³ Notitie voor vakgroep Nederlands, Greijdanus scholengemeenschap Zwolle, Henk Kisteman, 11 maart 1991.

Nederlands geven: een jaar eerder was ik begonnen aan de opleiding Nederlands mo-a. Al spoedig gaf ik als enige op deze kleine school het vak Nederlands: een sectie van deze grootte beviel me best. Er waren landelijke voorschriften voor het ulo-examen, dat bestond uit een centraal-schriftelijk gedeelte en een mondeling examen dat op een centraal punt werd afgenomen door leraren van andere scholen uit de regio. De leerlingen werden daarbij ook bevraagd over enkele boeken (Marga Minco, Het bittere kruid was erg gewild, evenals Stijn Streuvels, Oogst e.d.). Als examinator kwam je erachter dat er een soort ulo-canon van literaire werkjes bestond, waar veel scholen van allerlei signatuur mee werkten. Toen in latere jaren het schoolonderzoek (in 1972?) werd ingevoerd, kreeg je als leraar wat meer vrijheid. Hoewel dat op ulo-scholen niet zo gebruikelijk was, heb ik in 1973 voor de hoogste klassen zelfs een beknopt literatuurboek (159 pp.) ingevoerd: W. Drop e.a., Randschrift, Kleine Nederlandse literatuurleergang voor cursussen van beperkte duur¹⁰⁴. Een neutraal boek dus, uitgegeven bij Wolters-Noordhoff.

In 1975 verkaste ik naar het Gereformeerd Lyceum (later Gomarus College gedoopt) in Groningen, met bijna mijn mo-b op zak. Daar moest ik leren met een sectie-Nederlands om te gaan, bestaande uit zes man: twee al wat ouderen en vier jongeren, waarvan enkele tegelijk met mij benoemd werden. Aan het begin van de cursus bleek dat de oudere garde stapels had laten aanrukken van het toen pas verschenen boek van Gert Slings dat jij ook even noemt: Een boos en overspelig geslacht. Het boek werd vooral gebruikt als secundaire literatuur bij gelezen boeken. Zelf heb ik het uiteraard ook gelezen, en ongetwijfeld kwamen er sporen van in mijn lessen terecht, bijv. bij de bespreking van Hermans (Nooit meer slapen). Toch was de toon van het boek ('gij geheel anders') niet zo dominant aanwezig in onze sectie.

Ad a: Was er sprake van een gereformeerd-vrijgemaakte visie op literatuur?

In de periode 1953-1958 verschenen de vier delen Dichterschap en Profetie van de vrijgemaakte schrijver Rudolf van Reest¹⁰⁵. Het lijkt me de moeite waard dat je die serie in je overwegingen betreft. Van Reest was een echte Schilder-epigoon, en behandelde bijv. de middeleeuwse mystiek helemaal in schilderianaans perspectief (zoals een halve eeuw eerder Seerp Anema in kuyperiaanse geest schreef). Deze literatuurbeschouwing met de vrijgemaakte bril op, was m.i. maar gering van invloed op 'onze' middelbare scholen. Je kwam wel vrijgemaakte recensies in kerkbodes tegen die 'de winst van de vrijmaking' ook in de literaire wereld verdedigden. Wat mijzelf betreft: ik herinner me een bespreking van mijn roman Elíberis, waarin een dominee schreef dat het geen wonder was dat de hoofdpersoon in mijn boek door een verkeerde kerkvisie van de vaderfiguur geestelijk verdwaalde en zelfs eens een hervormde kerkdienst bezocht in de Oude Kerk van Amsterdam alsof dat de normaalste zaak van de wereld was. Dat werd dus een minpunt voor het boek.

Ad b: Was er sprake van een gereformeerd-vrijgemaakte visie op literatuuronderwijs?

In mijn omgeving is me zo'n visie nooit opgevallen. Er zijn wel wensen geuit door het schoolbestuur om voor alle vakken eens wat op papier te zetten van wat het gereformeerde karakter van de school voor consequenties moet hebben voor de lesstof die we de 'verbondskinderen' aanboden, maar daar is in de jaren '75-'80 weinig van gekomen.

Ad c, d: Welke boeken werden er gebruikt/ waren er eigen methodes?

---

¹⁰⁴ Drop, W. Randschrift. Kleine Nederlandse literatuurleergang. Groningen 1973.

¹⁰⁵ Zie hoofdstuk 2.2.4.

Aan een vrijgemaakte literatuurmethode of een idem lesboek is in mijn omgeving nooit gewerkt. Ik heb ook niet de indruk dat daar veel behoefte aan was. De algemene boeken waren goed bruikbaar, en in de literatuurlessen werd nog veel verteld door de docenten over de ideeën van de schrijvers, waarop je zeker ook levensbeschouwelijk commentaar gaf. Wij gebruikten in die jaren (inderdaad) Lodewick, zowel zijn Literatuurgeschiedenis & Bloemlezing als zijn Literaire kunst. En boekenspreekbeurten bijv. gaven vaak mogelijkheden tot discussie over ethische problemen, waarbij de Bijbel openging. Een algemeen boek en een christen-docent: een ideale combinatie.

Ad e: Mochten leerlingen bepaalde boeken niet lezen?

Ik herinner me de uitspraak van een collega-Duits: ze mocht vroeger van haar ouders alles lezen, alleen Nietzsche werd niet toegestaan. Dat geeft een aardig beeld van de praxis op het Gomarus. Een enkele leraar dulde soms een schrijver niet op de lijst. Toch was er een tolerante praxis, ik kan me niet herinneren dat ik ook maar eenmaal een literair boek verboden heb, wel heb ik incidenteel wel eens aan een naïeve leerling iets afgeraden.

Ad f: Thema's als centrale plaats van de kerk en de antithese?

Nee, dat lijkt me meer iets voor de godsdienstvakken, schoenmakers dienen zich bij hun leest te houden. Ik zou ook niet goed weten hoe je allerlei kerkelijke items, die in de pers allemaal ieder jaar wel weer langskomen, moet betrekken bij het literatuuronderwijs. Je kreeg als literatuurdocent ook weinig literaire voeding vanuit de kerk. Een zinvolle opmerking vanaf de kansel waar je voor dit onderwijs iets aan had, was/is een zeldzaamheid. Je verkeert als literatuurdocent in een eenzame positie. Als je tijdens je opleiding door de literaire wereld getrokken bent, dan tob je met de vraag: hoe kan ik met deze kennis mijn leerlingen begeleiden, hoe kan ik ze leren als christen met literatuur om te gaan? Maar items als ware kerk, antithese, vrouw & ambt spelen daarbij mijns inziens nauwelijks een rol.

Wie weet, zou je tot de conclusie komen dat het literatuuronderwijs op grefo-scholen het leven wil laten zien zoals het gaat, terwijl de refo-scholen het accent meer leggen op hoe het leven moet zijn.

A.Joh. Kisjes (1939)

Vanaf 1975 gaf Kisjes Nederlands op de vrijgemaakte scholengemeenschap in Amersfoort.

Ad a: Op zijn school was geen sprake van een vrijgemaakte visie op of benadering van literatuur. *“We gingen uit van zogenaamde begeleide confrontatie. We begonnen gewoon in Vwo-4 met het lezen van een moderne roman. En daar werd niet echt de Gereformeerde leer tegenover geplaatst. In Vwo-6 maakten leerlingen altijd een specialstudie over een moderne roman. Daarbij was geen enkel boek verboden. Daarbij werd nooit van leerlingen een expliciet ethisch oordeel gevraagd. We wilden zo breed mogelijk voorlichten. Er werd in zijn algemeenheid niet een grens getrokken.”*

Ad c: Aan christelijke literatuur werd niet apart aandacht gegeven, omdat *“.. dat werk meestal niet literair is.”*

Kisjes had geen binding met de aanpak van Slings. Er was ook geen contact met de andere gereformeerde scholen in Zwolle, Groningen en Rotterdam. *“We hadden ons eigen Amersfoortse programma. We gebruikten ‘Lodewick’, maar we schreven zelf ook artikelen.”*

Hij herinnert zich een ouderavond in de jaren zeventig, waarin over moderne literatuur werd gepraat. *“Ouders reageerden daar bezorgd, soms heftig.”* Maar dat was voor Kisjes en collega's geen reden om hun beleid te wijzigen.

H. Werkman (1939)

Werkman is docent Nederlands geweest van 1969 tot 1997 in Zutphen en in Barneveld. Hij werkte niet aan vrijgemaakte middelbare scholen, maar is sinds vele jaren het 'gezicht' van de gereformeerde literatuurbeschouwing, als criticus voor het *Nederlands Dagblad* en christelijke literaire tijdschriften als *Woordwerk* en *Liter*.

Ad a: Was er sprake van een gereformeerd-vrijgemaakte visie op literatuur?

Je zou een onderzoekje moeten doen in het Gereformeerd Gezinsblad / Nederlands Dagblad in de jaren veertig tot zestig. Ik herinner me een recensie van Basoski over romans van Risseeuw. Basoski liet daar zijn typisch kerk-gekleurde vrijgemaakte visie op los. Westerink was breder georiënteerd. Ik volgde hem op in het ND. Zelf heb ik nooit een vrijgemaakte visie op literatuur gehad. Ik zou niet weten hoe zo iets zou kunnen werken.

In de vrijgemaakte bladen STIJL en Ruimte was zeker sprake van een typisch vrijgemaakte insteek in de literatuurbeschouwing.

Voor zover ik mij dat herinner was de sfeer t.o.v. literatuur vooral kritisch vanuit de antithese: veel mocht je niet lezen.

Ad b: Was er sprake van een gereformeerd-vrijgemaakte visie op literatuuronderwijs?

Dat onttrok zich aan mijn waarneming. Omdat ik in 1967 Nederlands Gereformeerd werd kwam ik niet in aanmerking voor het vrijgemaakte middelbare onderwijs (ondanks pogingen), en dus heb ik van 1969-1979 aan het Baudartius College in Zutphen gewerkt, en van 1979 tot 1997 aan het Johannes Fontanus College in Barneveld.

De leerlingen werden wel gekritiseerd in wat ze lazen. Mijn zus zat eind jaren vijftig op de vrijgemaakte Mavo in Groningen en las in die tijd op eigen houtje Exodus van Leon Uris. Dat zag een leraar en daar kregen mijn ouders een informerend/waarschuwend telefoontje over.

Ad c: Er is bij mijn weten geen vrijgemaakte literatuurmethode/lesboek geweest. Is daar ooit over nagedacht of aan gewerkt?

Daar herinner ik me niets van. De methode van C. Bregman, Klankbord¹⁰⁶, is reformatorisch opgezet. Maar dat boek vind ik te beperkt. Mijn idee is: gebruik een algemene methode en vul die als belijdend christen voor de klas in, in de wereld, niet van de wereld.

Ad d: Werd er gebruik gemaakt van 'algemene' schoolboeken, zoals Lodewick? Zo ja, hoe dan?

Zelf gebruikte ik in Zutphen met plezier de min of meer christelijk gekleurde methode Letterkundig Kontakt van Ornee en Wijngaards¹⁰⁷. De eerste was protestant, de tweede katholiek, en dat kon je merken. In Barneveld heb ik met veel plezier Onze literatuur van Piet Calis¹⁰⁸ gebruikt. Calis is van katholieken huize, deed er toen niet veel aan, zijn methode is heel algemeen. Hij is pas een paar jaar geleden weer meelevend katholiek geworden.

---

¹⁰⁶ Bregman, C. *Klankbord, een geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Kampen 1992.

¹⁰⁷ Ornee, W.A., Wijngaards, N.C.H. *Letterkundig kontakt. Overzicht van de geschiedenis van de letterkunde in Noord- en Zuid-Nederland*, Zutphen 1981.

¹⁰⁸ Calis,, P. *Onze literatuur tot 1916*, Amsterdam 1989.

Ad e: Mochten leerlingen bepaalde boeken niet lezen?

Ons bestuur in Barneveld bestond vooral uit Bonders (=leden van de (behoudende Gereformeerde Bond binnen de Nederlands Hervormde kerk) en fronste wel eens de wenkbrauwen bij ons literatuuronderwijs. Toch hadden wij een keuzelijst waar Turks Fruit etc. niet op stonden. Zelf bracht ik bepaalde boeken niet onder de aandacht van de leerlingen, dan kwamen ze ook niet op de lijst, want de meeste leerlingen weten niet wat er in de literatuur omgaat. Maarten 't Hart besprak ik graag, daar kon je een goed klassengesprek over krijgen. Als leerlingen zelf iets op de lijst zetten, liet ik hun de eigen verantwoordelijkheid en bevroeg hen erover op het tentamen.

3.2 Samenvatting

Uit de gesprekken en correspondentie heb ik de volgende antwoorden op mijn vragen gedestilleerd.

a. Een vrijgemaakte visie op literatuur.

Volgens de docenten was er geen sprake van een eigen kijk op literatuur zoals die in de gereformeerde kerken zou heersen. De manier waarop tegen cultuuruitingen werd aangekeken, was gestempeld door een begrip als 'antithese', de tegenstelling tussen christenen en de hen omringende wereld, maar dat was niet typisch vrijgemaakt. Het door verschillende informanten gebruikte begrip 'begeleide confrontatie' lijkt wel een vrijgemaakte uitvinding. Daarover schrijf ik in hoofdstuk 3.3.

b. Eigen lesmateriaal.

Er is een poging gedaan om tot een verzamelbundel met leesmateriaal te komen. Van de bundel *Kiemkracht* zijn twee delen verschenen. Het wel geplande derde deel is er nooit gekomen. De samensteller, docent Nederlands te Zwolle Lenze L. Bouwers, klaagde over gebrek aan belangstelling uit eigen kring, waar het boek in eerste instantie voor bedoeld was. Het 'eigene' van de bloemlezing zou in het derde deel uit de verf komen, maar dat deel is nooit verschenen.

G. Slings gaf zijn omgewerkte lesmateriaal uit in *Een boos en overspelig geslacht*, waarover ik in hoofdstuk 2.2.3 heb geschreven. De doelgroep van dit boek was in eerste instantie: ouders uit gereformeerde kring, maar ook op scholen werd het boek gebruikt. Van verschillende docenten heb ik gehoord dat ze dat met tegenzin deden; men vond Slings te streng. In Groningen plaatste het bestuur of de schoolleiding het boek op de boekenlijst, maar de docenten waren er niet blij mee.

c. Aandacht voor christelijke auteurs.

De docenten denken verschillend over specifieke aandacht voor het werk van christelijke auteurs. Sommigen hebben er bezwaar tegen om zulk werk in een aparte categorie te plaatsen, anderen vinden het van onvoldoende kwaliteit. Onder de docenten die ik gesproken heb zijn er ook die zelf publiceren: Bakker, Geerds, Bouwers en Werkman. Zij vragen nadrukkelijk aandacht voor literatuur van christelijke schrijvers, maar willen zelf ook graag door 'het grote publiek' gelezen worden. Geerds' werk (o. a. *Insekten*, *Staphorst*) verschijnt bij een grote, niet-specifiek christelijke, uitgever. Hij vindt zelf: "Goede christelijke literatuur hoeft niet in een apart hokje. Als het kwaliteit heeft, krijgt het vanzelf aandacht."

d. Gebruikte methodes.

Op vrijgemaakte scholen werden dezelfde leerboeken/lesmethodes gebruikt als op algemeen-christelijke scholen. Lodewick wordt het vaakst genoemd. Soms werd de methode aangevuld met eigen teksten.

e. Mochten leerlingen alles lezen?

Hierover lopen de meningen niet ver uiteen: in principe kan de individuele leerling alles lezen wat hij wil. Daar volgt dan (meestal) wel een goed gesprek over. De docenten vinden de leerling zelf

verantwoordelijk. Sommige leraren geven aan dat ze niet alles klassikaal aanprijzen of bespreken, maar dat de individuele leerling veel vrijheid gelaten wordt.

Opvallend is hier dat de enige leraar die op een niet-vrijgemaakte school werkte (Werkman) over een 'keuzelijst' spreekt waar bepaalde schrijvers niet op voorkwamen. De 'ligging' van de school (protestants-christelijk / reformatorisch) laat dus toch een duidelijk verschil in benadering zien.

Daarop kom ik terug in paragraaf 3.3.

f. Typisch vrijgemaakte thema's.

In het literatuuronderwijs spelen thema's als kerk, doop, antithese en mystiek volgens de door mij bevroegde docenten geen specifieke rol.

Algemeen

Terugkijkend op de ontmoetingen met (oud-)docenten, wil ik een aantal opvallende dingen noteren.

1. In de eerste plaats is er soms sprake van een zekere gène ten aanzien van het verleden: sinds er in de vrijgemaakte kerken een zekere omslag naar meer openheid heeft plaatsgevonden, kijkt men met meer of minder schaamte terug op de exclusivistische ideeën van de jaren vijftig. Vaak is de vrijgemaakten verweten dat ze er vanuit gingen dat zij de enige juiste kijk op de dingen hadden en ook de enige ware kerk bezaten. Dat zijn niet slechts ideeën die rondzongen, maar in hoofdstuk 2 heb ik voorbeelden laten zien waarin dat expliciet geuit werd. Als ik dus nu in 2011 docenten bevroeg op hun opvattingen en manier van werken in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw, dan is het niet steeds duidelijk of ze met terugwerkende kracht hun opstelling bijkleuren of met de bril van nu hun eigen lespraktijk vergoelijken. Ook bij doorvragen blijkt dat niet te achterhalen.
2. Hoewel er op de hoogtijdagen van het vrijgemaakt onderwijs zeker 17 scholen voor voortgezet onderwijs waren, was er geen overleg tussen de docenten Nederlands van die scholen. Ook toen er later vier grote scholengemeenschappen overbleven (met bovenbouwafdelingen voor havo en atheneum- en gymnasiumafdelingen) was er geen contact. Er werd ook niet naar eenheid van opvattingen gestreefd. In de betrekkelijk kleine wereld van gereformeerde neerlandici was er eerder sprake van verschil van mening: zie bijvoorbeeld de recensie van Geerds (van de Zwolse school) van het boek van Slings (van de school in Rotterdam). Ander voorbeeld (zonder inhoudelijke bespreking): de recensie die de Zwolse docent C. Smits schreef van een boekje van Hans Werkman (zie boven) in *De Reformatie*, waarvan A.J. Kisjes (zie boven) op dat moment 'coördinator voor de literaire bijdragen' was, riep vragen op bij Dirk Zwart (Neerlandicus te Rotterdam, oprichter en redacteur van het christelijk literair tijdschrift *Bloknoet*) en bij Sybe Bakker (zie boven). Uiteindelijk gaat de discussie over de vraag of er binnen de literaire kritiek "... een legitieme plaats is voor de zogenaamde levensbeschouwelijke benadering van literatuur." Helaas sneeuwt het antwoord op deze vraag onder in het verdere verloop van de polemiek. Alle genoemde namen zijn van neerlandici die betrokken zijn bij het vrijgemaakte leven.¹⁰⁹ Eenheid van visie is ver te zoeken.

---

¹⁰⁹ Zie: Zwart, Dirk, Polemieken en kritiek in 'De Reformatie', in: *Bloknoet* nr. 1, november 1991. Smits, C.F., Verhalend proza: 'Dé zwakke plek van de christelijke literatuur', in: *De Reformatie*, jaargang 65, nr. 28, 14 april 1990. Kisjes, A.Joh., Verhalend proza: De zwakke plek van de christelijke literatuur, in: *De Reformatie*, jaargang 65, nr. 39, 30 juni 1990.

3. Scholen passen zich met de inhoud van hun onderwijs aan aan de eisen die de overheid stelt. Exameninhoud staat voorop om leerlingen aan een officieel erkend diploma te helpen. En scholen vinden het zelf belangrijk om aan anderen – inspectie, geëngageerden – te laten zien dat de school voldoende inhoudelijk niveau heeft om erkende diploma's uit te reiken. Of daarmee dan ook gezegd is dat er inhoudelijk water bij de wijn gedaan wordt om maar aan wettelijke eisen te voldoen, valt voor wat het literatuuronderwijs betreft te betwijfelen: de explicitering van exameneisen (bijvoorbeeld: "De kandidaat kan beargumenteerd verslag uitbrengen van zijn leeservaringen met een aantal door hem geselecteerde literaire werken."¹¹⁰) geeft de school voldoende ruimte om eigen accenten te plaatsen.
4. Uit verschillende gesprekken is mij gebleken dat de docenten vaak ruimere opvattingen over literatuur hadden dan ouders en/of bestuursleden. Waar ouders vaker bezorgd zijn, zien docenten de waarde van literatuur als middel om leerlingen de wereld en zichzelf te laten ontdekken. De ontmoeting met literatuur kan – met de juiste attitude – heel waardevol zijn.
5. Dat er geen sprake was van een vrijgemaakte visie op literatuuronderwijs was ook logisch: voordat de gereformeerde scholen voor voortgezet onderwijs van start gingen is er bij mijn weten geen overleg geweest over de invulling van het literatuuronderwijs. Ook daarna, toen scholen eenmaal hun onderwijs ingericht hadden, was er geen onderling overleg. Daarnaast: voor startende docenten Nederlands bestond er geen 'opleiding tot gereformeerd-vrijgemaakt literatuurdocent'.

3.3 Begeleide confrontatie

Het begrip 'begeleide confrontatie' is al enkele malen genoemd. De term suggereert dat er sprake is van twee tegengestelde werelden, vijanden van elkaar, die elkaar ontmoeten en waarbij begeleiding gegeven wordt. Waar komt het begrip vandaan? Wat wordt eronder verstaan? Is dit begrip misschien de noemer waarop alle vrijgemaakte literatuuronderwijs samen te brengen is? Daarover gaat deze paragraaf.

Hoewel het begrip 'begeleide confrontatie' op allerlei plekken opduikt, is het niet helemaal duidelijk wie het bedacht heeft. In een lezing voor het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband in 1982 zegt G.H. de Leeuw: "*Door de heer J.A. Knepper sr. is het begrip 'begeleide confrontatie' ons allen bekend geworden.*"¹¹¹ In genoemde lezing blijkt aan de ene kant een zekere huiver tegen het kennismaken van moderne literatuur en tegelijkertijd een pleidooi om niet afzijdig te blijven. De Leeuw vult deze confrontatie in door te pleiten voor een echte ontmoeting met auteurs in de school of "*... het minst ver gaat de confrontatie als de leraar de boodschap van het boek, zowel relationeel als inhoudelijk bespreekt.*"¹¹² Op dezelfde studiedag zegt Hans Werkman: "*Confrontatie met moderne literatuur van existentialistische, marxistische en humanistische huize brengt ons in een spanningsveld. We hebben ook in het omgaan met literatuur te leven in de spanning die er ligt...*" Werkman beschrijft naar aanleiding van twee citaten uit de Bijbel de tegenstelling tussen begeerte naar het mooie, goede, welluidende én het haten van het kwade en vervolgt: "*Maar betekent dit dat*

¹¹⁰ CEVO, *Examenprogramma Nederlandse taal en literatuur havo/vwo*. 2008.

¹¹¹ Leeuw, G.H. de, Schaeffer, Jac., Werkman, Hans, *Omgaan met literatuur*, Groningen 1983. Blz. 19.

¹¹² Idem, blz. 19.

*we de omgang met het kwade moeten vermijden?(...) pleit niet voor negatie, maar voor antithese. Maar antithetisch kiezen is pas mogelijk na confrontatie. (...) de gelovige wordt opgeroepen te toetsen, hij moet de onvruchtbare werken ontmaskeren. Dit houdt in: confrontatie en antithese.”*¹¹³ Een van de stellingen bij het betoog van Werkman luidt: *“Er is niets tegen confrontatie met de moderne literatuur, mits in antithetische zin(vgl. bijvoorbeeld Efeziërs 5:10-12, Titus 2:15).”*¹¹⁴ Uit het verslag van de discussie die op de lezingen van De Leeuw en Werkman volgde, citeer ik nog de volgende uitspraak: *“Jongeren, zelf zich ontplooiend en daardoor emotioneel kwetsbaar, worden door lezing van veel moderne literatuur geconfronteerd met modern levensgevoel,(...) Identificatie met hoofdpersonen is niet denkbeeldig en daardoor kan gevoelsmatig veel loskomen. Dit vraagt deskundige begeleiding. Begeleide confrontatie is nodig om “Bijbelgetrouwe eelt aan te brengen op deze jongerenzielen”, aldus Werkman. Kritisch leren lezen, zonder krampachtigheid.”*¹¹⁵ Hoewel het heel interessant zou zijn om ook de rest van de verslagbundel *Omgaan met literatuur* te bespreken, laat ik het hierbij omdat ik denk dat de inhoud van de lezingen (ook de derde, van geschiedenisdocent Jac. Schaeffer, onder de titel *Twee werelden*, over ‘de verhouding tussen genieten en zich weerbaar opstellen’ en over de ethische en esthetische argumenten in literatuurkritiek) niet van invloed zijn geweest op de gedachtevorming over literatuur in het vrijgemaakte onderwijs. Althans, ik heb geen enkele verwijzing naar de bundel gevonden en ook de door mij bevroegde docenten gaven daar geen blijk van.

Wat verstaan de genoemde docenten onder ‘begeleide confrontatie’?

Slings rekent zijn eigen aanpak tot de ‘begeleide confrontatie’. Of die term past bij zijn aanpak wil ik hieronder bespreken. Te Velde zegt te zijn uitgegaan van een vorm van ‘begeleide confrontatie’ en hij voegt daaraan toe: *“Als christen moet je alles wat er op je pad komt, op z’n merites beoordelen, maar niet terugtrekken uit de wereld. Er blijft altijd wel spanning tussen de Bijbelse notie van de christen als ‘vreemdeling’ en het genieten van cultuuruitingen.”* Seldenthuis noemt de gehanteerde methode (daarbij is het niet helemaal duidelijk of hij zijn tijd als leerling of als docent bedoelt) die van de begeleide confrontatie, maar geeft daar geen verdere invulling aan. Goldsteen schrijft: *“Individuele docenten zochten naar ruimte om hun leerlingen begeleid te confronteren met moderne literatuur. Met de term begeleide confrontatie kon je de kennismaking met moderne literatuur legitimeren.”* Ook Kisjes noemt het begrip, zonder daar invulling aan te geven.

Het begrip ‘begeleide confrontatie’ lijkt een grootste gemene deler, als samenvatting van de manier waarop gereformeerd-vrijgemaakte scholen met literatuur omgingen. Maar de betekenis ervan blijft vaag. Uit de gesprekken met (oud-)docenten vat ik het volgende samen: Begeleide confrontatie is hulp of ondersteuning bij de ontmoeting/botsing tussen moderne literatuur en jongeren. Al naar gelang men de literatuur meer of minder als een concreet gevaar beschouwt, is er sprake van een ‘botsing’ of ‘het tegenover elkaar plaatsen van meningen’ of ‘een ontmoeting’. Zo divers als het docentencorps is, zo gevarieerd ook hun meningen. Op een glijdende schaal van complete afwijzing tot kritiekloze aanvaarding neemt de begeleide confrontatie een middenpositie

¹¹³ Idem, blz. 24.

¹¹⁴ Idem, blz. 30. Citaten uit de Bijbel. Efeziërs 5: 10 e.v.: *Onderzoek wat de wil van de Heer is. Neem geen deel aan de vruchteloze praktijken van de duisternis maar ontmasker die juist, want wat daar in het verborgene gebeurt, is te schandelijk voor woorden.* Titus 2:15: *Gebruik je gezag om dit te verkondigen, moedig aan en wijs terecht. Laat niemand op je neerkijken.* (NBV 2005).

¹¹⁵ Idem blz. 32.

in. Gereformeerde scholen wijzen (moderne) literatuur niet af maar confronteren de leerlingen ermee en begeleiden hen daarbij.

Maar vervolgens is ook binnen die begeleide confrontatie een soort schaal te zien: aan de ene kant de opstelling van G. Slings in *Een boos en overspelig geslacht*: er wordt veel nadruk gelegd op de gevaren die (het lezen van) moderne literatuur meebrengt. Aan de andere kant een wat onbekommerde houding, variërend van “mijn leerlingen mogen alles lezen” en “een tolerante praxis” tot de principiële keuze vóór literatuur: “Literatuur verrijkt!” Daar tussenin zijn de meeste door mij bevraagde docenten te plaatsen die literatuur laten lezen omdat het nu eenmaal in het programma zit, omdat de minister het voorschrijft én omdat ze er zelf van houden!

Hoofdstuk 4 Conclusies

In dit hoofdstuk trek ik enkele conclusies uit mijn onderzoek. Het lijkt me noodzakelijk te beginnen met een voorbehoud. Zowel in het theoriedeel als in het praktijkonderzoek heb ik me beperkt. Wat de theorie betreft heb ik een representatieve keuze gemaakt uit een aantal bronnen dat voorhanden was. Ik meen daarmee een doorsnee van de meningen uit de begintijd heb kunnen weergeven. Nog meer recensies uit het Gereformeerd Gezinsblad of nog andere artikelen van dr. K. Schilder hadden geen ander licht geworpen op mijn onderzoeksvraag. Uit hetgeen ik gevonden heb, blijkt voldoende in hoeverre er relevante dingen geschreven zijn over literatuur en literatuuronderwijs. De bronnen die ik heb kunnen gebruiken zijn representatief voor de opvattingen in vrijgemaakte kring in de jaren 50 en 60 van de twintigste eeuw. Ook in de contacten met (oud-) docenten heb ik een keuze gemaakt. In de eerste plaats zijn de docenten van de eerste generatie niet meer in leven. De vier gereformeerde scholengemeenschappen die nog over zijn na verschillende fusies, zijn ook de enige die een 'bovenbouw' hadden van havo en vwo. Van al deze vier scholen heb ik twee of drie mensen kunnen spreken en daarmee is het verschil in opvattingen voldoende gehonoreerd.

Ik stel het volgende vast:

4.1 Visie

Bij de bestudering van een aantal schriftelijke bronnen heb ik kunnen concluderen dat er in gereformeerd-vrijgemaakte kring nooit sprake is geweest van één visie op kunst, cultuur of literatuur. K. Schilder, de voorman van de vrijmaking in 1944, heeft wel over cultuur geschreven, maar vat dat begrip veel ruimer op dan de engere betekenis die cultuur vaak heeft in combinatie met kunst. Als de vrijgemaakte zuil in de jaren vijftig vorm krijgt, ontstaat er belangstelling voor kunst en literatuur en er verschijnt zelfs een speciaal maandblad, maar van een eigen visie op literatuur is geen sprake. Wel worden eigen accenten gelegd; daarover hieronder meer. Mijn indruk is dat het lezen van boeken als vermaak of amusement getolereerd werd; dat er veel onchristelijke schrijvers in de boze buitenwereld waren waar christenen zich verre van moesten houden of die door specialisten als leraren gelezen mochten worden zodat zij de kinderen konden waarschuwen of wapenen; en dat de zogenoemde 'christelijke auteurs' de maat genomen werd indien ze niet het juiste zicht op 'de kerk' hadden.

4.2 Kerk

Vooraf bij mijn schriftelijke bronnen zie ik een sterke fixatie op het thema 'kerk'. De kerk is belangrijk, daar heeft men voor gevochten. Men wilde de leer zuiver houden, zonder opgelegde meningen, en daarvoor vond de vrijmaking plaats in 1944. En ook lang daarna was de opvatting over de kerk van doorslaggevend belang bij samenwerking. Een mooie parallel zie ik in wat Ewout Klei opmerkt in zijn dissertatie, waarin hij de geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond beschrijft, als het gaat om inhoudelijke visies in de politiek: *'Er was helemaal geen belangstelling voor inhoudelijk-politieke zaken. Men was gefixeerd op de kerk.'*¹¹⁶ Opmerkelijk is dat in de geschiedenis van het gereformeerd-vrijgemaakte onderwijs bijna nooit over inhoud van schoolvakken gesproken wordt,

---

¹¹⁶ *Nederlands Dagblad*, 25 mei 2011, n.a.v. Klei, Ewout. *Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek. Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003*. Amsterdam 2011.

althans niet in de bronnen die ons ter beschikking staan. In de oprichtingsverhalen gaat het steeds over kerken en kerklidmaatschap. In het herdenkingsboek *Door Hem het amen* wordt een apart hoofdstuk gewijd aan de oprichting van gereformeerd-vrijgemaakte middelbare scholen, maar ook daarin geen woord over de inhoud van de biologieles (schepping of evolutie) of de literatuurles (wat mogen leerlingen lezen?).¹¹⁷ Waarschijnlijk weken de lessen op vrijgemaakte scholen helemaal niet veel af van de lessen op algemeen-christelijke scholen: veel (oud-)docenten die ik bevroegd heb, zeggen dat ook ronduit. Het enige verschil was: op de vrijgemaakte school was zowel de docent als de leerling lid van hetzelfde kerkgenootschap.

Het onderwerp 'kerk' was bij de leraren niet aan de orde. Nu is het mogelijk dat zij zich met terugwerkende kracht schamen voor hun opvattingen van destijds, maar desgevraagd ontkennen ze dat. Ze konden er niet veel mee in de les. Ook bij het bespreken van christelijke auteurs speelt het kerklidmaatschap geen rol, zoals wel het geval was in de recensies in de tijdschriften die ik in hoofdstuk 2 behandeld heb.

4.3 Literatuuronderwijs

Ook op literatuuronderwijs is geen eigen visie ontwikkeld. Met die constatering is mijn hoofdvraag beantwoord. Zelfs in de uitvoerigste theoretische bezinning die het gereformeerd voortgezet onderwijs heeft opgeleverd: het rapport *Taak en toerusting*, is er zelfs van het begin van een visie geen spoor te vinden. Er worden veel zaken gemotiveerd en onderbouwd, maar vooral in leerpsychologische en pedagogische zin.

Onder literatuurdocenten op vrijgemaakte scholen bestond geen eenheid van visie op literatuur. Er waren geen afspraken, vaak per school al niet, maar landelijk helemaal niet. De verschillen in opvatting komen het duidelijkst uit rond het boek van G. Slings, *Een boos en overspelig geslacht*. Waar het boek zelf voortkomt uit de onderwijspraktijk van de docent Slings in Rotterdam, daar wordt er op de andere scholen afstand van genomen. Of de verschillen inhoudelijk zo groot zijn als sommige respondenten doen geloven, betwijfel ik. Uiteindelijk wordt op alle scholen gewerkt aan een vorm van 'begeleide confrontatie' en ook Slings voelt zich bij die typering thuis. Maar de sfeer van het boek, waarin literatuur toch vooral als vijand wordt gezien, stond sommigen tegen.

Gereformeerd-vrijgemaakte scholen zijn nooit opgericht met de motivatie om het literatuuronderwijs een eigen gezicht te geven. En ook andersom geldt: een eigen vrijgemaakte kijk op literatuur(-onderwijs) heeft er niet aan meegeholpen om de vrijgemaakte scholen op de kaart te zetten. Scholen ontstonden vanuit een zgn. triangelgedachte: school-kerk-gezin. Als op die punten eenheid heerste, zat het met de opvoeding van kinderen goed. Het gezin was lid van een bepaalde kerk waar een bepaalde leer werd aangehangen; de school moest dezelfde opvatting uitdragen. Of eigenlijk zeg ik het daarmee nog te inhoudelijk: de school droeg geen opvattingen uit, maar de mensen die er werkten, waren allemaal lid van dezelfde kerk. Dat was voldoende. Aan iemand die je vertrouwde werd het onderwijs aan je kinderen uitbesteed. De leerkracht diende uiteraard over de benodigde bevoegdheden te beschikken, maar werd inhoudelijk niet getoetst op het gereformeerde gehalte van zijn onderwijs. In het gesprek met Broekema (Groningen) kwam dat ook uit de verf. Hij had Nederlands gestudeerd aan de RUG en solliciteerde op de school waar hij ook zelf leerling was geweest. Mijn vraag aan hem was of hij toen ook wist hoe je op een vrijgemaakte school literatuuronderwijs moest geven... "Nee, ik had mijn papieren en ik was lid van de vrijgemaakte kerk." Geïnspireerd door zijn vroegere leermeesters (of juist niet) had hij zich een visie eigen gemaakt

---

¹¹⁷ Koerselman, M. e.a. *Door Hem het amen*, Groningen 1974.

die waarschijnlijk wel zou passen op de gereformeerd-vrijgemaakte school. In de praktijk ontstaat vervolgens in de collegiale samenwerking een soort overeenstemming over de koers van het onderwijs: over de vraag welke boeken aangeschaft worden, welke boeken gelezen mogen worden, wat er in parallelklassen behandeld wordt, enzovoort.

Zoals ik aan het eind van hoofdstuk 3 al samengevat heb, zijn er twee redenen te noemen waardoor leraren op school vrijer omgingen met literatuur dan de opiniemakers in vrijgemaakte kring.

- a. In de eerste plaats zijn dat de overheidsvoorschriften. De overheid stelt wel eisen van deugdelijkheid aan het onderwijs, ook aan 'bijzondere', dat wil zeggen: niet-openbare scholen. Scholen doen er alles aan om aan de wettelijke voorschriften te voldoen zodat de uitgereikte diploma's geldigheid bezitten. Dat geldt ook voor gereformeerd-vrijgemaakte scholen: hoe principieel de overtuiging van de ouders ook is en hoe strikt de grondslag ook gehanteerd wordt, de school moet wel meetellen als volwaardig onderwijsinstituut. Of daarvoor inderdaad water bij de wijn gedaan werd, is moeilijk te bewijzen, maar de school kon er soms niet onderuit. In Groningen werd de leerling Koos Geerds (later docent aan dezelfde school, zie hoofdstuk 3) bij het gymnasiumexamen ondervraagd door zijn docent dr. J. Wesseling die er geen geheim van maakte de literatuur van na 1880 niet te waarderen, maar de gecommitteerde, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, vroeg daarop door en gaf aan de examenkandidaat de kans om ook zijn belezenheid in de twintigste-eeuwse literatuur ten toon te spreiden. In hoofdstuk 2 beschreef ik hoe Noot constateert dat onder katholieke bloemlezers hetzelfde verschijnsel zich voordoet.
- b. Daarnaast geldt ook wat docent L.L. Bouwers onder woorden brengt: "*Wij hielden van literatuur!*" Waarmee gezegd wil zijn, en eigenlijk wordt dat door alle docenten met zo veel woorden onderschreven: wij hebben ons in literatuur verdiept en wij zagen de waarde ervan voor jongeren. Dat brengt de suggestie met zich mee dat de boekbesprekers in het *Gereformeerd Gezinsblad* en in *STIJL* en *Ruimte* niet van literatuur hielden, maar het is ontegenzeggelijk waar dat de leraren meer oog hadden voor de spiegelfunctie van literatuur voor jongeren, terwijl de scribenten in *STIJL* c.a. vanuit hun kerkelijk denken de antithese benadrukten. Vooral de jongere docenten, die soms zelf als leerling op een vrijgemaakte school hebben gezeten, leren in hun opleiding aan universiteit of lerarenopleiding alles over moderne literatuurwetenschappelijke benadering van (modern) literair werk en gebruiken die kennis in de klas. Uit de bespreking van het boek van Slings door de pas afgestudeerde Geerds (zie hoofdstuk 2.2.3) blijkt dat verschil: Geerds brengt moderne opvattingen over de verhouding tussen fictie en realiteit in stelling.

4.4 Kerkelijk gezag

Een belangrijk verschil tussen de situatie in katholieke en gereformeerde kring is de positie van de kerk. Daarbij doet zich iets paradoxaals voor.

Kerkelijke uitspraken in de Rooms-katholieke kerk hebben gezag. Als 'de kerk' dus uitspraken doet over onderwijs of over verboden boeken, dan moet daarnaar geluisterd worden. Noot noemt het voorbeeld van het Bisschoppelijk Mandement uit 1868 onder de titel *De katholieke leer over het*

onderwijs. Het spreekt vanzelf dat Noot met dat mandement begint als het gaat om een katholieke visie op literatuur.

In gereformeerde kring – en specifiek in de gereformeerd-vrijgemaakte kerk – hebben kerkelijke organen niet datzelfde gezag. De ontstaansgeschiedenis van de vrijgemaakte kerken maakt duidelijk dat er een soort allergie heerst tegen kerkelijke leeruitspraken. Geleerd door de ‘synodale’ overheersing uit de tijd voor de vrijmaking, is men bang geworden voor hiërarchie: de plaatselijke kerk is in feite het hoogste orgaan. Een zogenaamde ‘meerdere vergadering’ (classis of synode) heeft geen inhoudelijk gezag over plaatselijke gemeenten; om die reden spreekt men niet van een ‘hogere’ maar van een ‘meerdere’ vergadering: er zijn slechts meer kerken aanwezig.

Anderzijds valt in de teksten uit de jaren vijftig op hoe zeer de nadruk wordt gelegd op de kerk. Een juiste kerkkeuze is blijkbaar van doorslaggevend belang, terwijl de gezamenlijke kerken geen inhoudsvolle uitspraken kunnen of mogen doen.

In de vrijgemaakte kerken bestaat er dus geen kerkelijk bepaalde visie op onderwijs of literatuur.

4.5 De Bijbel

Aansluitend aan het vorige punt: waar de kerk zelf dus geen gezag heeft, heeft de Bijbel dat des te meer. In heel veel redeneringen wordt door gereformeerden een rechtstreeks beroep op de Bijbel gedaan. Veel meer dan kerk en traditie, heeft de Bijbel het voor het zeggen. In hoofdstuk 2 heb ik daarvan een aantal voorbeelden gegeven, die ik hier niet herhaal. Ook bij de hierboven genoemde ‘antihiërarchische’ kijk op de kerkregering weet men een citaat uit de Bijbel te geven dat dit standpunt onderbouwt.¹¹⁸ Exemplarisch lijken mij ook de titels van een tweetal door mij gebruikte bronnen: *Een boos en overspelig geslacht* en *Door Hem het amen* zijn citaten uit de Bijbel die op een niet-ingewijde een op z’n minst merkwaardige indruk moeten achterlaten.

4.6 Antithese

Een kenmerkend begrip dat met name in protestantse kring een rol speelt, is ‘de antithese’. Daarmee wordt de tegenstelling bedoeld tussen gelovigen en ongelovigen. Voor protestanten, specifiekere: gereformeerden, of nog nader toegespitst: vrijgemaakten, is die tegenstelling heel belangrijk. Door heel het leven loopt die breuk: de mensen ‘van de kerk’ tegenover de buitenstaanders. Gevoed door de zondagse preken waarin de gemeente hoort hoe ze moet leven, zien gereformeerden zich genoodzaakt om ook in hun dagelijkse activiteiten die lijn door te trekken: heel het leven wordt gestempeld door het anders-zijn dan niet-christenen en ook vaak het anders-zijn dan niet-vrijgemaakten. Daarom is het voor gereformeerden van doorslaggevend belang dat, bijvoorbeeld, een boek door een christen geschreven is: een aparte categorie christelijke literatuur krijgt op die manier alle aandacht. En de houding tegenover de boeken van moderne, niet-christelijke auteurs, wordt dus ook gekleurd door die tegenstelling, die antithese. Vooral in vergelijking met de rooms-katholieke scheiding tussen natuur en genade, waarbij men veel gemakkelijker zondags oprecht de mis kan vieren en op werkdagen zonder scrupules aan wereldse activiteiten mee kan doen (ik duid het hier even kort en nogal generaliserend aan), is de gereformeerde (vrijgemaakte) houding opvallend. De antithese is tegelijk de achtergrond van de begeleide confrontatie.

---

¹¹⁸ Vanouds wordt verwezen naar het Bijbelboek Openbaring, hoofdstuk 1, vers 12 en 13: “Toen zag ik zeven gouden lampenstandaards, en daartussen iemand die eruitzag als een mens.” Blijkens het vervolg worden met de lampenstandaards de gemeenten (meervoud dus) bedoeld.

4.7 Gereformeerd-vrijgemaakt / Reformatorisch

In mijn onderzoek gaat het over scholen die gesticht zijn door leden van de Gereformeerde kerk (vrijgemaakt), kortweg aangeduid als gereformeerde scholen. Daarnaast bestaan er reformatorische scholen, die hun populatie betrekken uit andere orthodoxe kerken in Nederland: de Gereformeerde Gemeenten, de Gereformeerde Bond (binnen de PKN of verenigd in Hersteld Hervormde kerken) en andere, wat 'zwaardere' kerken. Dat 'zware' heeft betrekking op de geloofsbeleving: bevindelijkheid speelt een rol en twijfel over de vraag of men al of niet uitverkoren is. Op deze plaats kan ik niet heel uitvoerig ingaan op de verschillen in ontstaan en betekenis van de genoemde scholen. Omdat in de kring van de reformatorische scholen wél gelukt is, wat bij de gereformeerde school niet lukte (namelijk: een eigen literatuurmethode uitgeven), maak ik er toch enkele opmerkingen over. De reformatorische scholen kennen niet de sterke binding aan één kerkgenootschap, zoals de gereformeerde scholen. Leerlingen op reformatorische scholen kennen meer regels op het gebied van uiterlijk en gedrag: meisjes dragen geen broeken; jongeren gaan niet naar de bioscoop. Invloeden van de moderne cultuur worden zo veel mogelijk gemeden. Mooi voorbeeld: het in reformatorische hoek veel gelezen *Reformatorisch Dagblad* heeft een website voor jongeren: www.yord.nl, waarop veel waardevol materiaal te vinden is voor het literatuuronderwijs. Maar: de site is op zondag niet bereikbaar!

Onder aanvoering van de reformatorische hogeschool in Gouda *De Driestar* heeft een werkgroep een methode voor het literatuuronderwijs uitgegeven: *Literatuur in zicht!*¹¹⁹. Ik geef daarvan een korte typering, om te laten zien hoe de reformatorische uitgangspunten in een methode worden vertaald. *Literatuur in zicht!* is een complete methode voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. In het deel 'Verhalen en gedichten' wordt de theorie van poëzie- en verhaalanalyse aangeboden en er is een kort hoofdstuk over toneel en film (waarin alleen een overzicht van gebruikte begrippen wordt gegeven: van acteur, via mirakelspel tot videoclip). De literatuurtheorie wordt grondig behandeld en daarbij worden veel voorbeelden gegeven uit werk van christelijke auteurs (onder meer Jacqueline van der Waals, Jaap Zijlstra, Henk Knol, Muus Jacobse). In het deel 'Literatuurgeschiedenis' wordt in acht hoofdstukken de geschiedenis behandeld: elk hoofdstuk begint met een algemene inleiding met kernbegrippen, gevolgd door "*representatieve boeken*" (volgens het Woord vooraf) en een terugblik. Een voorbeeld: het hoofdstuk 'Renaissance, reformatie en barok' zoomt, na een algemene inleiding, in een aantal paragrafen in op: het Wilhelmus; Psalmberijmingen; De Statenvertaling; Vondel: *Joseph in Dothan*; Lyriek: Cats, Huygens, Vondel; Lyriek van predikanten: Revius, Van Lodenstein; Hooft: *Nederlandsche Historiën*. Ook in de hoofdstukken daarna is er steeds nadrukkelijk aandacht voor christelijke auteurs. Die keuze brengt met zich mee dat andere auteurs niet genoemd worden: in het register komt de naam van Harry Mulisch niet eens voor! Het laatste hoofdstuk heet 'Ethiek en esthetiek' en gaat onder meer over 'God in de moderne literatuur?', 'Modern leven en seks' en 'Visie op toneel'.

De methode geeft veel gedegen informatie – ook via de bijbehorende website – maar maakt wel heel eigen keuzes. Na twee jaar gebruik van deze methode, ben ik geneigd dit werk niet onder het kopje 'begeleide confrontatie' te rangschikken: in feite gaan de auteurs de confrontatie uit de weg. Dat is ook de reden dat gereformeerde scholen niet voor deze methode kiezen. Zij maken toch – ondanks de vergelijkbare 'afkomst' – iets andere keuzes: dat blijkt al uit de manier van omgaan met moderne media, het uiterlijk van leerlingen en ook de keuzes op het gebied van literatuur. Een van de docenten die ik gesproken heb, gaf de typering dat "*...vrijgemaakte scholen sterker de neiging*

¹¹⁹ Kosten, L.F. (red) e.a., *Literatuur in zicht!*, Driestar educatief Gouda, 2008. 2 delen: Literatuurgeschiedenis en Verhalen en gedichten. Aparte uitgaven voor havo- en vwo-bovenbouw.

hebben om te laten zien hoe het in de praktijk soms is, terwijl reformatorische scholen meer laten zien hoe het moet.” Vrijgemaakten lijken op een iets realistischer manier om te gaan met de werkelijkheid waarin leerlingen opgroeien. Maar dan heb ik het al over 2011. Of dat altijd zo geweest is, bespreek in het volgende punt.

4.8 Retrospectief

Bij de contacten met (oud-)docenten heb ik nadrukkelijk geprobeerd er aandacht voor te vragen dat de visie van vandaag de herinneringen ongetwijfeld kleurt. Wie weet nu nog precies hoe hij/ zij dertig jaar geleden over bepaald zaken dacht? Vooral als het denkklimaat intussen veranderd is, wordt het moeilijk om die afstand niet te verdisconteren in beschouwingen over vroeger.

In de Gereformeerd-vrijgemaakte kerken hebben zich in de loop van de jaren veranderingen voorgedaan. Zonder uitpuittend te zijn, noem ik hier de visie op de kerk en de nadruk op de zgn. antithese. De ‘ware-kerk-gedachte’ die in de jaren vijftig belangrijk was, wordt nadrukkelijk gerelativeerd. Door contacten met andere kerken, ook in het buitenland, en ook door de secularisatie in Nederland, is meer het idee ontstaan dat kerken en kerkjes elkaar nodig hebben. Achteraf kijkt men met enige gêne terug op het exclusivistische denken uit de beginjaren van de vrijgemaakte zuil, of men ontkent zelfs dat er zo gedacht en geschreven is. Maar de voorbeelden uit hoofdstuk 2 tonen aan dat dat wel degelijk het geval was. Of mijn respondenten hun ‘vrijgemaakte’ verleden op dezelfde manier vergeten zijn of verdrongen hebben, valt niet te bewijzen. Ze ontkennen het in elk geval.

In het algemeen valt te constateren dat de vrijgemaakte kerken opener zijn geworden. Dat geldt ook voor de scholen. Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw is het toelatingsbeleid ruimer. Naar mijn voorzichtige indruk – en naar aanleiding van de uitkomsten van mijn onderzoek – is de manier van omgaan met literatuur en literatuuronderwijs niet wezenlijk veranderd: de ‘begeleide confrontatie’ is nog steeds het uitgangspunt. Want hoewel het woord ‘antithese’ niet vaak meer gebruikt wordt, is de inhoud van het begrip nog steeds bepalend voor het onderwijs.

4.9 Perspectief

De vrijgemaakte scholen hebben het in zekere zin gemakkelijk gehad: de grondslag was vastomlijnd en de toelating, zowel van leerlingen als van docenten, was duidelijk gereguleerd. De triangel kerk-school-gezin was een hechte eenheid en zorgde ervoor dat er duidelijkheid was. Uit mijn onderzoek blijkt dat er nauwelijks over de inhoud nagedacht werd.

Bij een verdere openstelling van de scholen zal het probleem zich voordoen dat er een inhoudelijke bezinning plaats zal moeten hebben over doel en inhoud van het (literatuur-)onderwijs. Dan zal er op papier gezet moeten worden waarin het aangeboden onderwijs zich onderscheidt van dat op andere scholen. Als de geslotenheid van de school niet langer bepalend is voor de erkenning door de minister, dan zal er duidelijkheid moeten komen over de koers en waarin deze afwijkt van andere, christelijke, scholen. Ik noemde dat hierboven ‘een probleem’, maar het lijkt me voor de inhoud van het literatuuronderwijs alleen maar winst. Zelfs als de conclusie zou zijn dat het onderwijs op de vrijgemaakte school niet veel afwijkt van dat op reformatorische of algemeen christelijke scholen.

4.10 Reflectie op mijn onderzoek

Terugkijkend op mijn onderzoek, maak ik ten slotte nog de volgende opmerkingen:

- Hoe mensen veertig jaar geleden ‘dachten’ is moeilijk te achterhalen voor zover het niet vastgelegd is. De schriftelijke bronnen geven een deel van het gedachtegoed weer, maar wat ‘men’ vond, paste daar misschien niet altijd bij. Voorbeeld: als ik het Gereformeerd Gezinsblad uit de jaren vijftig doorblader, zie ik nergens dat de vrijgemaakte lezers van dat blad ook wel eens een literair werk lazen. Toch zullen er ongetwijfeld lezers zijn geweest die wel in aanraking kwamen met de Vijftigers, met Vestdijk en Hermans enzovoort.
- Het zou de moeite waard zijn om de ontwikkeling in het denken over literatuur binnen de vrijgemaakte kerken en scholen te bestuderen: heeft het ruimere toelatingsbeleid (voor leerlingen én personeel) gevolgen voor de inhoud van het onderwijs? Dit onderwerp viel buiten de reikwijdte van mijn onderzoek.
- Ook de vergelijking met de reformatorische scholen had breder uitgewerkt kunnen worden. In dat verband zou het interessant zijn om gereformeerde en reformatorische gebruikers van de methode *Literatuur in zicht!* te spreken, zoals bij voorbeeld gebeurde in een dubbelinterview in het *Reformatorisch Dagblad*¹²⁰. Maar dan ga ik al buiten de grenzen van mijn onderwerp.
- In de loop van mijn onderzoek kwam het begrip ‘begeleide confrontatie’ steeds meer centraal te staan. Een bredere studie van dit begrip zou interessant zijn: bijvoorbeeld naar de vraag in welke vakken het nog meer relevant is. Voor maatschappijleer en godsdienst geldt waarschijnlijk dezelfde opstelling. Daarnaast zou onderzocht kunnen worden of de ‘begeleide confrontatie’ een typisch vrijgemaakte strategie is. Naar mijn indruk wordt in reformatorische kring de laatste jaren in toenemende mate voor deze benaming gekozen, terwijl dat eerder niet het geval was.
- Voor de situatie van nu (2011) doe ik geen concrete handreiking. Maar de uitkomsten van mijn onderzoek zijn een mooi aanknopingspunt om binnen de vaksectie weer eens van gedachten te wisselen. Of breder: moeten gereformeerd-vrijgemaakte scholen zich niet weer eens bezinnen op hun uitgangspunten? Wat willen ze met hun onderwijs? Wat is de relatie met de kerk? En hoe staat de school ten opzichte van de ‘boze buitenwereld’? Misschien blijkt dat ‘boos en overspelig geslacht’ wel mee te vallen...

---

¹²⁰ *Reformatorisch Dagblad* 24 juni 2010.

Bibliografie

- Bouwers, L.L., *Guillaume van der Graft, Willem Barnard*. Kampen z.j.
- Bouwers, L.L., *Kiemkracht, werkboek voor het leesuur*. Groningen 1975.
- Bregman, C., *Klankbord. Een geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Kampen 1992.
- Bruijn, J. de, Harinck, G., *Geen duimbreed. Facetten van leven en werk van Prof. Dr. K. Schilder 1890-1952*. Baarn 1990.
- Dorleijn, G.J. en Van den Akker, W., Literatuuropvattingen als denkstijl, in: Dorleijn, G.J., Van Rees, K. *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*, Nijmegen 2006.
- Douma, J., Algemene genade. *Uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Joh. Calvijn over "algemene genade"*. (dissertatie) Goes 1966.
- Ent, H. van der (red.), *Literatuur en ethiek*. 's-Gravenhage 1977.
- Geerds, J.F., 'Moderne literatuur', in *De Reformatie*, jaargang 50, nr. 42, 9 augustus 1975.
- Impeta, C.N., *Waar het om ging*. Kampen 1956.
- Jongeling, P., Vries, J.P. de, Douma, J., *Het vuur blijft branden. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland, 1944-1979*. Kampen 1979.
- Kisjes, A. Joh., 'Verhalend proza: De zwakke plek van de christelijke literatuur', in: *De Reformatie*, jaargang 65, nr. 39, 30 juni 1990.
- Knuvelde, G.P.M., *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, Den Bosch 1982¹⁰.
- Koerselman, M., Hoksbergen, C., Toornstra, T., Veldman, H., *Door Hem het Amen, Gedenkboek van het Gereformeerde onderwijs sinds de vrijmaking, 1944-1974*. Groningen 1975.
- Kosten, L.F. (red.), *Literatuur in zicht!* Gouda 2008.
- Leeuw, G.H. de, Schaeffer, Jac., Werkman, Hans, *Omgaan met literatuur*. Groningen 1983.
- Lodewick, H.J.M.F., Coenen, P.J.J., Smulders, A.A., *Literatuur, Geschiedenis & bloemlezing*. (2 delen) Den Bosch 1983³⁶.
- Moor, W.A.M. de, 'Temidden van een boos en overspelig geslacht. Een introductie tot 'begeleide confrontatie' van leerlingen met moderne literatuur.' In *TSJIP/LETTEREN, tijdschrift voor literaire, culturele en kunstzinnige vorming*, jaargang 8, nr. 1, april 1998.
- Noot, A., *Lezen met een roomse bril, Opvattingen over literatuuronderwijs in katholieke scholen 1868-1924*. (dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 11 juni 2010) Oosterhout z.j. (2010).
- Reest, Rudolf van, *Dichterschap en Profetie*. 4 delen. Goes 1953-1958.

RUIMTE, Gereformeerd Cultureel Tijdschrift. 1954 – 1958. Enschede.

Schilder, K., *Christus en Cultuur*. Franeker 1948.

Slings, G., *Een boos en overspelig geslacht*. Goes 1975.

Smits, C.F., 'Verhalend proza: Dé zwakke plek van de christelijke literatuur', in: *De Reformatie*, jaargang 65, nr. 28, 14 april 1990.

STIJL, Gereformeerd Cultureel Maandblad. 1952-1955. Goes.

Velde, M. te, Werkman, Hans (red.), *Vrijgemaakte vreemdelingen. Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur, gezin*. Barneveld 2007.

Werkgroep Visie Voortgezet Onderwijs, *Taak en toerusting, gereformeerd voortgezet onderwijs vandaag en morgen*. Wezep 1986.

Werkman, H., *Aangekruist. Boekbesprekingen van J.M.A. Biesheuvel tot Jan Wolkers*. Groningen 1982.

Werkman, H., *Bijeen met man en muis*. Amstelveen 2009.

Zwart, D., 'Polemiek en kritiek in De Reformatie', in *Bloknoet* nr 1, november 1991.